बृहद्रूपावलिः ।

ह्या रूपावलीचा अनुक्रम कौमुदीप्रमाणेंच आहे, ह्मणजे प्रथम पुल्लिंग शब्द 'अजन्त' स्वरान्त, पुढें 'हलन्त' व्यंजनान्त ह्याप्रमाणेंच स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंग, सर्वनाम यांचाही क्रम असाच. चालू रूपावलींतील राम, हरि इत्यादि शब्द मोठे व बाकीचे बारीक टाइपांनीं दिले आहेत. एकासारखे चालणारे दुसरे शब्द शेवटीं दिले आहेत. हिची रचना विद्यार्थ्यांस अत्युपयुक्त असून शब्द भरपूर आहेत. किंमत ४ आणे ट. खर्च आणा. दहा प्रति घेणारास टपालखर्च न पडतां एक प्रत वर मिळेल.

श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता

शतश्लोकी सटीका ।

आनन्दगिरिकृतटीकासमेता

उत्तम कागदावर, सुवाच्य टाइपांनीं व गायन द्वादशपत्री पान्यानें छापलेलें व बांधलेलें बुक. किं. रु. १ ट. २ आणे.

सिद्धान्तकौमुदी स्वरवैदिकीसमेता ।

द्वितीयावृत्ति.

अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातुपाठ, लिङ्गानुशासन, शिक्षा व अष्टाध्यायीसूत्रांचा वर्णानुक्रमकोश, सूत्राङ्कसहित, अक्षर मोठें, वैय्याकरणांनीं शुद्ध केलेली. कापडानें बांधलेलें बुक. किं. २॥ रु. आणे.

सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ।

द्वितीयावृत्ति.

पूर्वीपेक्षां दीडपटीहून अधिक—ग्रंथसंख्या १०,४५० विषय-

संख्या ७४४ श्लोक सं. १०,१६८ घातल्यामुळें पृष्ठ सं. ६६६ आहे. कागद उत्तम, जाड असल्यामुळें पुस्तकही फारच मोठें झालें आहे. व शेवटीं सर्व श्लोकांची वर्णानुक्रमानें सूचीही दिली आहे. स्थलविशेषीं भरपूर टिप्पणी दिली आहे, तरी किंमत पूर्वींप्रमाणेंच फक्त रुपये ३॥. ट. ६ आणे.

श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्त्री सटीका ।

रामतीर्थस्वामिकृतटीकासमेता

कागद उत्तम, पुस्तक शुद्ध फारच मोठ्या टाइपांनीं व रायल अष्टपत्री सांच्यानें छापलेलें बुक, जाड पुठ्यानें बांधलेलें; किं. रु २ ट. ४ आणे. रेशमी पुठ्याची किं. रु. २॥ ट. ४ आणे.

क्रियापदप्रकाशः ।

OR

A GUIDE TO SANSKRIT VERBS,

Parts I. And II.

Containing a full conjugation in all tenses and moods with important rules of almost all the important Sanskrit verbs, by MR. GOVIND SHANKARA SHASTRI BAPAT. The first part of the Book, containing the conjugational tenses only, was published some years ago, and is already known to the public.

Price 12 Annas. *Postage 1 Anna.*

॥ श्रीः ॥

लघुयोगवासिष्ठसारः

श्रीमहीधरकृतसंस्कृतटीकया

आठल्यउपाह्वरामकृष्णशास्त्रिसूनुश्रीकृष्णशास्त्रि-

कृतेन प्राकृतभाषानुवादेन च

संयुतः ।

सोऽयम्

पुण्यनगर्याम्

गुर्जरोपाख्यमहादेवात्मजजनार्दनेन

'कर्नाटकप्रेस' नाम्नि मुद्रायन्त्रालयेऽङ्कित्वा

प्रकाशितः

ख्रिस्ताब्दः १८८९. शकाब्दः १८११.

मूल्यम् १२ आणकाः

॥ श्री ॥

इदं पुस्तकं

आटल्यटल्पुराधिपेभ्यो हरिरामसूनुभ्यो वासुदेवाभिधे-
भ्यो रत्नागिरिस्थन्यायसभान्वेनिवकीलसंज्ञकेभ्यः स्व-
पितृव्येभ्यस्त[illegible]नाजिज्ञासाद्यनेकगुणलोलुपेन
पुस्तककर्त्रा संमानपुरःसरं

॥ समर्पितम् ॥

उपोद्घातः

यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्ति स्थितानि वै ॥
यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥

योगवासिष्ठे ।

सर्व शास्त्रांमध्यें वेदांत शास्त्रासारखें दुसरें शास्त्र नाहीं. कारण त्यामध्यें खरोखर प्रत्येकाचें हित ह्मणजे काय हें समजतें. आतां बाकी शास्त्रांचा उपयोग नाहीं असें नाहीं, तर तीं लौकिकोपयोगी असून शिवाय या शास्त्राशीं त्यांचा उपकार्योपकारक संबंधही आहे. कारण न्याय, योग, मीमांसा इत्यादिकांच्या ज्ञानावांचून वेदांतशास्त्रांतील ग्रंथाचें मर्म समजण्यास कठीण पडतें. श्रीमच्छंकराचार्यांसारखे जे श्रेष्ठ पुरुष होऊन गेले त्यांनीं सर्व शास्त्रांचें अध्ययन करून व शोध करून अन्य लौकिक शास्त्रांकडे विशेष लक्ष न देतां जगताच्या कल्याणार्थ प्रस्थानत्रयीवर भाष्य करून शिष्यांना त्याचें अध्यापनही केलें. तेणेंकरून भवभंगापासून मुक्त असे अनेक जन मुक्तीप्रत गेले. असें इतिहासावरून वगैरे स्पष्ट होतें करितां त्या शास्त्रांतील ग्रंथांचें अध्ययन अवश्य पाहिजे.

हाल्लीं शब्दपांडित्य करणारे वेदान्ती मात्र पुष्कळ आढळतात परंतु साधनचतुष्टयसंपन्न असून खरे वैराग्यसंपन्न असे क्वचितच. अगदीं नाहीं असें मात्र नाहीं. कारण ते मुळींती दिशाच चुकतात. लक्ष्मणानें श्रीरामाला प्रश्न केला तेव्हां रामानीं सांगितलें, कीं अगोदर स्ववर्णाश्रमक्रिया करून मनशुद्धि झाल्यानंतर मग आत्मप्राप्ति होण्याकरितां सद्गुरूचा आश्रय करावा. यावरून अगोदर मनाची शुद्धि झाली पाहिजे. प्रत्येक शास्त्रामध्यें या शास्त्राचा अधिकारी कोण त्याचें लक्षण काय हें आरंभीं सांगितलेलें असतें. तेव्हां वेदान्तशास्त्राचें अध्ययन, मार्गानें करण्यास काय साधनें पाहिजेत याचा विचार करून जो त्याचें अध्ययन करितो त्याला त्याचा उपयोग झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

वेदान्तशास्त्रावर अनेक ग्रंथ आहेत, त्यांत मुख्य प्रस्थानत्रयी.

परंतु त्याचेच खालोखाल योगवासिष्ठ हा ग्रंथ आहे. त्यांत सर्व अध्यात्मविषय असून तो विषय व्यवहारांतील दाखले देऊन श्रोत्यांचें मनांत भरण्यासारखा प्रतिपादन केलेला आहे. यांतील निवडक श्लोक काढून "लघुयोगवासिष्ठसार" असा ग्रंथ केलेला आहे. त्यांतही प्रकरणवार विषय असून थोडक्यांत बोध होण्या जोगा हा ग्रंथ आहे. ह्मणून त्याचा सर्वांस उपयोग व्हावा अशा हेतूनें त्याचें भाषान्तर केलें आहे.

योगवासिष्ठ ग्रंथ केव्हां, कोणी, कोणाला सांगितला याविषयीं एक आख्यायिका मोठ्या योगवासिष्ठग्रंथांत आहे. ती अशी— सुतीक्ष्णनामा ऋषि कांहीं संशयानें युक्त होऊन त्या संशयाचा परिहार करावा ह्मणून आपले गुरु जे अगस्ति त्यांच्या आश्रमास गेला आणि त्यानें वंदन करून प्रार्थना केली कीं महाराज, मला एक संशय उत्पन्न झाला आहे करितां कृपा करून त्या संशयापासून दूर करावें. मोक्षाला साधन ज्ञान किंवा कर्म, अथवा दोन्ही? याचा निश्चय करून कांहीं तरी एक सांगावें. याप्रमाणें शिष्याचें वाक्य श्रवण करून अगस्ति बोलले, ज्याचारें दोन पक्षांनीं जशी पक्ष्यांची गति आकाशांत होते त्याप्रमाणें दोनही साधनांनीं परमपदप्राप्ति होते. केवल कर्मानें अथवा केवळ ज्ञानानें मोक्षप्राप्ति होत नाहीं. ह्मणून तीं दोन्हीं मोक्षाला साधनीभूत आहेत. याविषयीं पूर्वीची कथा सांगतों ती ऐक—

पूर्वीं कारुण्य या नामें करून कोणी एक ब्राह्मण ज्यानें संपूर्ण वेदवेदांगांचें अध्ययन केलेला असा होता. त्याचे बापाचें नांव अग्निवेश्य असें होतें. पुढें तो कारुण्य गुरुगृहीं अध्ययन करून घरीं आला. नंतर कर्माविषयीं संशययुक्त मन असल्यामुळें कांहीं कर्म न करितां स्वस्थ राहिला. तेव्हां अग्निवेश्य तो पुत्राची स्थिति पाहून बोलला कीं, हें तूं काय करतोस स्वकर्माचें पालन कां करीत नाहींस. व असेंच कर्म न करशील तर सिद्धि कशी होईल. शिवाय कर्मापासून निवृत्त होण्यास कारण काय तें सांग. असें बापाचें भाषण श्रवण करून कारुण्य ह्मणाला—

॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं नित्यं संध्यामुपासयेत् ॥
॥ प्रवृत्तिरूपो धर्मोऽयं श्रुत्या स्मृत्या च चोदितः ॥

अर्थ—यावजीव अग्निहोत्र करावें. नित्य संध्या करावी असा प्रवृत्तिरूप धर्म श्रुति व स्मृतीनें सांगितला आहे.

॥ न धनेन भवेन्मोक्षः कर्मणा प्रजया न वा ॥
॥ त्यागमात्रेण किंत्वेते यतयोऽश्नन्ति चामृतम् ॥

अर्थ—धनानें, कर्मानें किंवा पुत्रादिकांनीं मोक्ष नाहीं तर त्यागानें मात्र यति मोक्षाला पावले असें कोणी ह्मणतात. याप्रमाणें दोन श्रुत्यर्थ आहेत तेव्हां आतां मी कोणता करावा? याकरितां मी कर्माविषयीं स्तब्ध राहिलों दुसरें कांहीं कारण नाहीं.

याप्रमाणें पुत्राचें भाषण झाल्यानंतर अग्निवेश्य पुनः बोलला कीं, मुला, याविषयीं तुला एक कथा सांगतों ती ऐक व त्याचा विचार करून मग जें तुला वाटेल तें कर.

सर्व अप्सरांमध्येंही श्रेष्ठ अशी सुरुचि या नामें करून कोणी एक अप्सरा होती. ती ज्याठिकाणीं किन्नर नानाप्रकारच्या क्रीडा करितात व जेथें गंगाप्रवाह पडतो अशा हिमाचल शिखरावर बसली असतां आकाशांतून इंद्रदूत जातानां तिनें पाहिला. आणि त्याला हाक मारून विचारिलें कीं, हे देवदूत, तूं कोठून आलास आणि पुढें कोठें जाणार? तेव्हां तो दूत बोलला, अरिष्टनेमी राजर्षि सर्व राज्यभार पुत्रावर ठेवून आपण गंधमादन पर्वतावर तप करीत आहे त्याजकडे कांहीं कामाकरितां गेलों होतों. तें काम करून आतां तो वृत्तांत निवेदन करण्याकरितां इंद्राकडे जात आहें. तेव्हां अप्सरेनें वृत्तांताविषयीं प्रश्न केल्यावरून दूत बोलला. अप्सरे ऐक. तो राजा त्या पर्वतावर दुर्धर तप करितो असें जाणून इंद्रानें त्याला आपल्याकडे आणण्याकरितां मला विमान देऊन पाठविलें. नंतर त्या राजानें स्वर्गसंबंधी गुणदोष विचारिल्यावरून मी ते सर्व सांगितले. तेव्हां तो राजा बोलला कीं, अशा नश्वर सुखाची मला इच्छा नाहीं मी या तपानें हा देह दग्ध करीन. तूं हें विमान घेऊन इंद्राकडे परत जावें. नंतर मी पुनः तें विमान घेउन इंद्राकडे

गेलों तेव्हां इंद्रानें पुनः मला आज्ञा केली, कीं तूं त्या राजाला घेऊन वाल्मीकिच्या आश्रमाला जा आणि वाल्मीकींस त्या राजाला बोध करण्या विषयीं माझा निरोप सांग, कीं जेणें करून तो मोक्ष पद पावेल. त्याप्रमाणें मी राजाला ऋषीकडे नेऊन इंद्राचे आज्ञेप्रमाणें सर्व केलें. आतां पुनः स्वर्गलोकीं जात आहें. नंतर पुढें राजानें वाल्मीकींस प्रश्न केल्यावरून त्यानीं वसिष्ठ रामसंवाद रूपानें राजास बोध केला. त्याला वासिष्ठ महारामायण (योगवासिष्ठ) असें ह्मणतात.

हा ग्रंथ फार मोठा आहे. परंतु कांहीं सुजनांनीं त्यांतील वेचक श्लोक काढून प्रकरणवार लघुयोगवासिष्ठ ह्मणून ग्रंथ केला. तोहि बराच मोठा आहे करितां अल्पमतीस त्याचें मार्मीक ज्ञान व्हावें ह्मणून कोणी पंडितानें त्यांतीलही सारभूत श्लोक घेऊन त्याला "**लघुयोगवासिष्ठसार**" असें नांव दिलें. यांत दहा प्रकरणें असून २२३ श्लोक आहेत. प्रत्येक श्लोकांत जो विषय प्रतिपादन केला आहे त्याविषयीं व्यवहारांतील दाखलाहि त्यांतच दिलेला आहे तेणेंकरून वाचक किंवा श्रोता यांला तात्काल बोध होण्याजोगा आहे.

हा वेदान्तविषय असल्यामुळें किती जरी विशद केला तरी पारिभाषिक शब्द समजल्याशिवाय व्हावा तसा सुबोध होईल असें वाटत नाहीं, तथापि जितका स्पष्ट करवेल तितका करण्याचा यत्न केला आहे.

हें भाषांतर करतानां तीन प्रती मिळाल्या होत्या. एक स्वतः घरची. दुसरी श्री० रा० रा० रावसहेब मंडलिक यांचे ग्रंथालयांतलि व तिसरी साताऱ्यास रहाणारे माझे स्नेही रा० रा० चिन्तामण अनंत भिसे उर्फ बाबुराव यांची. या तीन प्रतीवरून मूळ शुद्ध करून भाषांतर केलें आहे.

या माझ्या कृतीचें ग्रहण सज्जन हंसक्षीरन्यायानें करोत अशी त्यांची सविनय प्रार्थना करितों.

श्री० शा० आठल्ये.

भाषान्तर कर्ता

|| श्रीभवानीखड्गेश्वरौ जयतः ||

अथ लघुयोगवासिष्ठसारः

वैराग्यं प्रथमं प्रकरणम्.

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्ताचिन्मात्रमूर्तये ॥
स्वानुभूत्यैकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥१॥

लक्ष्मीकांतं नमस्कृत्य यथामति निरूप्यते ॥ वासिष्ठसार विवृतिः परोपकृतये मया ॥ १ ॥ वसिष्ठेन यतीन्द्रेणोपदिष्टा राघवं प्रति ॥ सारमुद्धृतवान्कश्चिद्ब्रह्मविद्यामहार्णवात् ॥२॥ तत्रादौ वासिष्ठसाराख्यं ग्रन्थमारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्येष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलमाचरति ॥ ॥ दिक्कालेति ॥ ॥ एवं विधाय शान्ताय गुणातीताय तेजसे ब्रह्मरूपाय नमः ॥ तेजःशब्देनात्र ब्रह्मैव न भौतिकं तेजः तस्य वक्ष्यमाणलक्षणानुपपत्तेः ॥ किंभूताय तेजसे ॥ दिक्कालादिभिरनवच्छिन्ना च इयत्तया अपरिच्छिन्ना अनन्ता अविनाशिनी चिन्मात्रा ज्ञानरूपामूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ पुनः स्वानुभूतिः स्वानुभव एव एकं मानं प्रमाणं यत्र तस्मै अनुभवैकवेद्याय " अवचनेन प्रोवाचेति " श्रुतेः ॥ १ ॥

ग्रंथारंभीं ग्रंथकर्ता ग्रंथसमाप्ति निर्विघ्नपणानें व्हावी ह्मणून आपले इष्ट देवतेला वंदन करितो. जें दिशा, काल इत्यादिकांनीं अनवच्छिन्न ह्म० मोजलें जात नाहीं व केवळ चिन्मात्र मूर्ति ह्म० तेजच आहे स्वरूप ज्याचें असें, आणि स्वानुभवच आहे प्रमाण ज्यास, व शांत आणि तेजस्वी असें जें ब्रह्म त्याला नमस्कार करितो, ॥ १ ॥

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ॥

नात्यन्तमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान्॥२॥

एवं मङ्गलं विधायात्र शास्त्रेऽधिकारिणं दर्शयति ॥ अहं बद्ध इति ॥ रागद्वेषादिना बद्धोऽहं कथं मुक्तो भवेयमिति यस्य निश्चयोऽस्ति । अत एव नात्यंतमज्ञो मूर्खो नापि ज्ञः पण्डितः सोऽत्र शास्त्रेऽधिकारी ॥ ब्रह्मज्ञस्य तु ज्ञातृत्वादेव नाधिकारः मूर्खस्योपदेशवैयर्थ्यादेवाधिकाराभावः ॥ तस्मात्किञ्चिदज्ञो विवेकी अधिकारी श्रवणायेत्यर्थः ॥ २ ॥

याप्रमाणें वंदन करून याविषयीं अधिकारी कोण तो सांगतात. जो कोणी मी बद्ध आहें, मुक्त होईन असा ज्याचा निश्चय आहे व जो फार ज्ञानी नाहीं व अज्ञानीही नाहीं तो या शास्त्राचा अधिकारी समजावा. ॥ २ ॥

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ॥
तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं वापि नो लभेत्॥३॥

एवमधिकारिणं निरूप्य सद्गुरुसेवादिकं ब्रम्हाज्ञानसाधनं निरूपयति ॥ यावदिति ॥ यावत्परमेश्वरात्साक्षादनुग्रहो न जायते ॥ तावत्कश्चिदपि पुमान् सद्गुरुं सच्छास्त्रं च नाभ्यसेत् ॥ गुरुसेवा सच्छास्त्राभ्यासश्च परमेश्वरानुग्रहादेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

याप्रमाणें अधिकारी सांगून ब्रह्मज्ञानाला साधन जी गुरुसेवा, ती सांगतात. जोंपर्यंत परमेश्वराचा अनुग्रह झाला नाहीं, तोंपर्यंत सद्गुरु किंवा सच्छास्त्र यांची प्राप्ति होत नाहीं तेव्हां गुरुसेवा किंवा सच्छास्त्राभ्यास हीं परमेश्वराचे अनुग्रहानेंच होतात. ॥ ३ ॥

महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने ॥
युक्तिः संप्राप्यते राम दृढा नौरिव नाविकात्॥४॥

ननु गुरुसेवया किंस्यादित्यत आह । महानुभावेति । महानु-

भावस्य ब्रह्मज्ञस्य गुरोः संपर्कात्सेवया संसारसमुद्रतरणे युक्तिः उपायः प्राप्यते ॥ नाविकाद्यथा समुद्रतरणे दृढा तारणसमर्था नौ प्राप्यते ॥ गुरूपादिष्टमार्गेण संसारस्तीर्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वसिष्ट ह्मणतात, रामा, गुरुसेवेनें फल काय ह्मणशील तर जशी नाविकापासून अल्प समुद्र तरण्याविषयीं नौकेची प्राप्ति होते; त्याप्रमाणें ब्रह्म जाणता जो गुरु त्याचे सेवेनें संसारसमुद्र तरण्याविषयींच्या उपायाची प्राप्ति होते. ॥ ४ ॥

संसारदीर्घरोगस्य सुविचारो महौषधम् ॥
कोहं कस्य च संसारो विवेकेन विलीयते ॥५॥

गुरूपदेशमहिमानमाह संसारेति ॥ अहं कः कस्य वा संसार इति यो विचारः संसाररूपदीर्घरोगस्य महौषधम् ॥ यतो विवेकेनैव संसारो विलीयते नश्यति ॥ यथौषधेन रोगशान्तिस्तथा विचारेण संसारशान्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

आतां गुरूपदेशाचा महिमा सांगतात. मी कोण, व संसार कोणाचा याप्रमाणें जो विचार तेंच या संसाररूपी महारोगाला औषध आहे. जशी औषधापासून रोगाची शांति होते तशी या विचारापासून संसाराची शान्ति होते. ॥ ५ ॥

यस्मिन्देशे हि तत्वज्ञो नास्ति सज्जनपादपः ॥
सफलः शीतलच्छायो न तत्र दिवसं वसेत् ॥६॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्देश एवं विधः सज्जनपादपः सत्पुरुषवृक्षो नास्ति तत्र दिवसमपि नैव वसेत् ॥ न दिनं स्थातव्यं तत्वबुभुत्सुना ॥ कीदृशः सज्जनवृक्षः तत्वज्ञः तत्वं पदार्थो विवेकेन जानातीति ॥ तत्वं ब्रह्मरूपं जानातीति वा ॥ सफलः फलेन ब्रह्मज्ञानोपायेन सहितः ॥ शीतला आनंदकारिणी च्छाया कांतिर्यस्य ॥ तत्वं वृक्षत्वं जानाती

ति ॥ यत्र ईदृशः फलसहितो घनच्छायो वृक्षस्तत्वज्ञानी वा नास्ति तत्र दिनं न वसेदिति ध्वनिः ॥ ६ ॥

ज्या देशामध्यें तत्त्वं पदार्थातें विवेकानें जाणणारा व शीतल छायायुक्त व ब्रह्मज्ञानोपायरूपफलानें युक्त असा सज्जनवृक्ष नाहीं तेथें तत्वज्ञानभोगेच्छूनें एक दिवसही राहूं नये. ॥ ६ ॥

सदा संतोभिगन्तव्या यद्यप्युपदिशन्ति न ॥
या हि स्वैरकथास्तेषामुपदेशा भवन्ति ताः॥७॥

सदोति ॥ सत्पुरुषाः यद्यपि उपदेशं न ददति तथाप्य-भिगन्तव्याः सेव्याः सदा ॥ यतस्तेषां याः स्वच्छाकथास्ता एवोपदेशाः। सतां ब्रह्मकथयैव कालनिर्गमनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्पुरुषांचे संगतीचें फल सांगतात. जरी सत्पुरुषांनीं उपदेश केला नाहीं तरी ते सतत सेवा करण्यास योग्य आहेत. कारण, त्यांचा नित्य भाषणादि व्यवहार व आचार हीं उपदेशरूपी आहेत. ॥ ७ ॥

शून्यमापूर्णतामेति मृत्युरप्यमृतायते ॥
आपत्संपदिवाभाति विद्वज्जनसमागमात् ॥ ८ ॥

शून्यमिति ॥ सत्पुरुषसङ्गाच्छून्यं पूर्णभावं प्राप्नोति ॥ मृत्यु-रप्यमृतो भवति ॥ आपद्दुःखमपि सुखरूपं भवति ॥ वस्तुतः शून्यमृत्युदुःखानां ब्रह्मण्यभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनः तेंच फल सांगतात. साधूंच्या संगतीपासून शून्य वस्तु पूर्णत्वाला पावते. मृत्यु अमृत्यु होतो. दुःखही सुखस्वरूपाला पावतें. एवंच ज्या ब्रह्मामध्यें या तीघांचा अभाव आहे अशा ब्रह्माची प्राप्ति त्यांच्या संगतीनें होते. ॥ ८ ॥

ज्ञानिनामपि चित्तं चेत्केवलात्मसुखोदितम् ॥

सत्वाः संसारदुःखार्ताः कं यान्ति शरणं तदा ॥९॥

ज्ञानिनः सर्वथा दीनं शरणागतं दृष्ट्वोपदिशन्त्येवेत्याह ॥ ज्ञानिनामपि चित्तं केवलमात्मसुखायैवोदितं चेत्तदा संसार-दुःखव्याप्ताः प्राणिनः कं शरणं यान्ति ॥ तस्माज्ज्ञानिनः परोपकाररता भवंन्तीति भावः ॥ ९ ॥

ज्ञानीजन शरणागताला उपदेश करितात याविषयीं सांगतात. ज्ञान्याचें चित्त जर स्वात्मसुखाकरितांच असेल तर संसारदुःखानें युक्त असे प्राणी कोणाला शरण जातील. ह्मणून ज्ञानी हे परोपकार करण्याविषयीं तत्पर असतात असें निश्चयानें समजावें. ॥९॥

तज्ज्ञानं सच शास्त्रार्थस्तद्विज्ञानमखण्डितम् ॥
सच्छिष्याय विरक्ताय साधु यच्चोपदिश्यते ॥१०॥

किंच तज्ज्ञानमिति ॥ तदेव ज्ञानं स एव शास्त्रार्थः तदेवाखण्डितं विज्ञानमनुभावो यद्विरक्ताय सच्छिष्यायोपदिश्यते ॥ १० ॥

विरक्त सच्छिष्याला जें सद्गुरु उपदेश करितात तेंच तत्वज्ञान, तेंच शास्त्रार्थ आणि तेंच अखंडित विज्ञान समजावें. ॥१०॥

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम्॥
ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धं शिष्यप्रज्ञैव केवला ॥११॥

उपदेशेति ॥ हे राम रघुनाथ ॥ गुरूपदेशक्रमस्तु मर्यादापालनमेव ॥ ब्रह्मज्ञानस्य अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थोपदेशदृढीकरणस्य कारणन्तु शिष्यप्रज्ञैव केवला नान्यदित्यर्थः ॥ शिष्यप्रज्ञानं विनोपदेशोऽनर्थक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वसिष्ठ ह्मणतात, रामा, गुरूपदेशक्रम ह्मटला ह्मणजे मर्यादा पालन करणें हाच आहे. आतां जीवात्मा हाच ब्रह्म आहे असा

प्रीति करितो त्याला पुरुष न ह्मणतां गर्दभ ह्मणावें. कारण, विषयाचे ठिकाणीं लंपट होणें हें उभयतांचें सारखेंच आहे तेव्हां जर विषयाचे ठिकाणीं पराङ्मुख होत नाहीं तर अन्तर काय? ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिदपि संकल्पान्नरो दुःखे निमज्जति ॥
न किञ्चिदपि संकल्पात्सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ १७ ॥

यत्किञ्चिदिति ॥ कस्यापि पदार्थस्य संकल्पान्नरो नरकमाप्नोति ॥ संकल्पाभावे चाक्षयं मोक्षसुखमेवाप्नोति ॥ १७ ॥

थोडक्याही संकल्पानें मनुष्य दुःखामध्यें बुडतो आणि यत्किंचितही संकल्प न केल्यानें मुक्त होतो. करितां थोडाही संकल्प करूं नये. ॥ १७ ॥

यथा स्वप्ने मुहूर्ते स्यात्संवत्सरशतभ्रमः ॥
तथा मायाविलासोयं जायते जाग्रति भ्रमः ॥ १८ ॥

यथेति ॥ मुहूर्तकालमात्रस्वप्ने यथा शतसंवत्सरभ्रमो भवति एवं जाग्रदवस्थायामयं संसारो मायाविलासरूपो मरीचिकावन्मिथ्याभूत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

मुहूर्तमात्र स्वप्नामध्यें जसा शत संवत्सराचा भ्रम होतो त्याप्रमाणें जागृदवस्थेंत ह्या मायायुक्त संसाराचा भ्रम मृगजलाप्रमाणें आहे. ह्मणून हा संसार मिथ्या आहे. ॥ १८ ॥

योन्तः शीतलया बुध्या रागद्वेषविमुक्तया ॥
साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥ १९ ॥

योन्त इति ॥ यो नरो रागद्वेषराहितयाऽत एवान्तः शीतलया सानन्दया बुध्या साक्षिवदिदं विश्वं लोकयति तस्यैव जीवितं शोभते ॥ रागद्वेषत्यागे मुक्तिरित्यर्थः विषयसुखेष्वासक्ती रागः दुःखेष्वप्रीतिर्द्वेषः ॥ १९ ॥

राग ह्मणजे विषयसुखाचे ठिकाणीं प्रीति व द्वेष ह्मणजे दुःखाचे ठिकाणीं अप्रीति तेव्हां या दोहोंनीं रहित व अंतःशान्त अशा बुद्धीनें जो हें जगत् साक्षीभूत आहे असें पहातो, त्याचें आयुष्य शोभतें, ह्मणजे तो जन्माला येऊन उपयोग, नाहीं तर व्यर्थ असें समजावें ॥ १९ ॥

येन सम्यक् परिज्ञातं हेयोपादेयमुज्झता ॥
चित्तस्यान्ते स्थितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ २०

येनेति ॥ हेयोपादेयमुज्झता त्यजता इदं मया ग्राह्यमिदं मया त्याज्यमिति संकल्पं त्यजता सता येन बुद्धौ प्रतिबिंबितं चैतन्यं ब्रह्म सम्यक् ज्ञातं तस्य जीवितं सफलमित्यर्थः॥२०॥

आतां हें ग्राह्य आणि हें त्याज्य अशी बुद्धी टाकून ज्याणें बुद्धीचें ठिकाणीं चांगल्याप्रकारें प्रतिबिंबित असें ब्रह्म जाणलें आहे त्याचें जीवित सफल समजावें. ॥ २० ॥

हृदयाकाशमात्रस्य विनाशो देहनाशतः ॥
व्यर्थं भूतानि शोचन्ति नष्ट आत्मेति शंकया ॥ २१॥

इदानीं मरणनिमित्तः शोको न कार्य इत्याह ॥ हृदयेति ॥ देहनाशाद्धृदयावच्छिन्नस्याकाशस्यैव नाशो नभसोवच्छिन्नत्वं नश्यति ॥ यथा घटनाशे घटावच्छेद एव नश्यति नत्वाकाशस्तथा शरीरनाशेऽपि देहसंबन्ध एव नष्टो नत्वात्मा नश्यति ॥ अतो जना मूढा आत्मा नष्ट इत्युक्त्वा मिथ्यैव शोकं कुर्वंति ॥ २१ ॥

आतां मरणनिमित्त शोक करूं नये अशाविषयीं सांगतात. घटाचा नाश झाल्यानंतर जसा घटाकाशाचा नाश होतो, त्याप्रमाणें देहनाशानें हृदयाकाशाचा नाश होतो; परंतु अज्ञानी लोक उगाच आत्मा नष्ट झाला असें समजून शोक करितात ॥ २१ ॥

घटादिषु प्रनष्टेषु यथाकाशमखण्डितम् ॥
तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः ॥ २२ ॥

तदेवाह । घटादिष्विति ॥ घटादिषु प्रनष्टेष्वाकाशमखण्डितमेव ॥ तथा देहनाशेऽपि देही पुरुषोऽखण्डित एव निर्लेपक एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

घट नष्ट आला असतां जसें आकाश नष्ट न होतां अखंडित राहतें, तसा देह नष्ट झाला असतां आत्मा नष्ट न होतां अलिप्त असतो. ॥ २२ ॥

न जायते म्रियते वा क्वचित्किञ्चित्कदाचन ॥
जगद्विवर्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृम्भते ॥ २३ ॥

केवलं ब्रह्मैव जृंभत इत्याह । न जायत इति ॥ क्वचित्किंचिन्नोत्पद्यते न च नश्यति किंतर्हि ब्रह्मैव जगद्विवर्तस्वरूपेण प्रकाशते ॥ यथा रज्जौ कालत्रयेऽपि सर्पादिकं नास्ति तथापि रज्जौ सर्पो जायते नश्यति च भ्रमवशात्तथा संसारो विवर्तपादस्यैव मुख्यत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

जगताला व्यापून जो ब्रह्मस्वरूपी आत्मा तो कधीं उत्पन्न होत नाहीं व मरत नाहीं तर निरंतर ब्रह्मस्वरूपानेंच जगतामध्यें भासतो. ॥ २३ ॥

आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मोऽव्ययः शिवः ॥
अयमात्मा कथं राम जायते म्रियतेऽथ वा ॥ २४ ॥

आकाशादिति ॥ हे राम य ईदृशः आत्मा स कथं जायते म्रियते वा ॥ कीदृशः आकाशादपि व्यापकः ॥ शुद्धो निर्मलः निर्लेपः । सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः । अव्ययोऽविनाशी । शिवो मंगलरूपः । नहि देशकालस्वरूपपरिच्छेदरहितस्य जन्मनाशौ संभवत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वसिष्ट ह्मणतात, रामा, हा आत्मा आकाशाहून व्यापक आहे व निर्लेप आहे तसाच दुर्ज्ञेय, अव्यय ह्मणजे अविनाशी, मंगलस्वरूपी असा आहे. देशकालादिकानें ज्याचा परिच्छेद होत नाहीं अशाला जन्म व नाश कसे संभवतील ॥ २४ ॥

सर्वमेकमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥
भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखी भव ॥ २५ ॥

सर्वमिति ॥ इदं दृश्यमानं सर्वं जगदादिमध्यान्तवर्जितं भावाभावारहितं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति मत्वा सुखी भव ॥ २५ ॥

आतां दृश्यमान जें हें जगत् तें आदि, मध्य, आणि अंत यांणीं रहित, शांत, व भाव व अभाव रहित, असें ब्रह्मच आहे असें मानून सुखानें राहा. ॥ २५ ॥

वरं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु ॥
भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥ २६ ॥

ईदृक्ज्ञानं विना जीवितं व्यर्थमित्यत्राह । वरमिति ॥ हे राम हस्ते खर्परं गृहीत्वा चाण्डालगृहेषु भिक्षार्थं गमनं श्रेयो न त्वात्मज्ञानरहितं जीवितमित्यर्थः ॥ २६ ॥

हे रामा, हातामध्यें परळ घेऊन चांडालादि नीचगृहीं भिक्षार्थ फिरणेंही कदाचित् चांगलें परंतु आत्मज्ञान रहित असणें हें अत्यंत वाईट. ॥ २६ ॥

न व्याधिर्न विषं नापत्तथान्यद्वापि भूतले ॥
दुःखाय स्वशरीरोत्थं मौर्ख्यमेतद्यथा नृणाम् ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति न व्याधिरिति । व्याधिर्वातपित्तकफोत्थव्यथा विषापदादयो नराणां तथा दुःखदा न भवन्ति । यथा सहजं शरीरोत्थं देहसंभवं मूर्खत्वमात्मानात्मविवेकज्ञान-

रहितं बाहिर्मुखं त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारविवरणे वैराग्यप्रकरणे टीकायां प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

शरीरांत त्रिदोषापासून होणारे व्याधी किंवा साक्षात् विष, अथवा आपत्ति हीं तशीं दुःखद होत नाहींत तर जसें स्वशरीरांत उत्पन्न होणारे मौर्ख्य ह्मणजे आत्मानात्मविचारराहित्य दुःख देणारें होतें. ह्मणून आत्मज्ञानाविषयीं उद्युक्त व्हावें. ॥ २७ ॥ इति प्राकृत भाषांतरांतील वैराग्यप्रकरण समाप्त झालें.

जगन्मिथ्यात्वं द्वितीयं प्रकरणम्

संयमान्मनसः शान्तिमेति संसारसंभ्रमः ॥
मन्दरे स्पन्दतां याते यथा क्षीरमहार्णवः ॥ १ ॥

इदानीं जगतो मिथ्यात्वं निरूपयति ॥ संयमादिति । मनोनियमनात्संसारभ्रमो नश्यति ॥ यथा मंदरगिरौ निश्चलतां याते सति क्षीरसमुद्रो वीचिरहितो भवति ॥ १ ॥

मनाच्या नियमनानें ह्मणजे मन स्वाधीन ठेवल्यानें आपोआप संसार शांत होतो जसा मंदराचलपर्वत स्थिर होण्यावरोबर क्षीरसमुद्र शान्त होतो. ॥ १ ॥

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारस्योदयक्षयौ ॥
वासनाप्राणसंरोधादनिमेषं मनः कुरु ॥ २ ॥

चित्तोन्मेषेति । यतो मनसः संकल्पे संसारोदयः । तदभावे संसाराभावः । अतो वासनाप्राणयोर्निरोधात्संकल्परहितं मनः कुरु ॥ प्राणायामाभ्यासाद्वासनानाशमनो जय इत्यर्थः २

ज्या हेतुस्तव मनाचे संकल्पापासून संसार उत्पन्न होतो, त्या संकल्पाचा नाश झाला असतां संसारनाश सहज होईल. कारण, कारणाचा नाश झाला ह्मणजे कार्याचा नाश सहज होतो. ॥ २ ॥

अयं हि स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् ॥
क्षीयते दग्धसंसारो निःसारो नात्र संशयः ॥ ३ ॥

अयमिति । अयं मनसः संकल्पादुत्थितः संसारः निजसंकल्पनाशादेव नश्यति । अत्र न संदेहः ॥ ३ ॥

हा स्वतःचे विकल्पापासून झालेला जो संसार तो विकल्पाचे क्षयानें निःसार होत्साता निश्चयानें नाश पावतो याविषयीं संशय नाहीं. ॥ ३ ॥

परिज्ञानेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति ॥
यथा तथैव संसारः स्थित एवोपशाम्यति ॥ ४ ॥

परिज्ञानेनेति । चित्रलिखितसर्पस्य यथा ज्ञानादेव सर्पत्वं नश्यति तत्कृताभीतिश्च तथा आत्मब्रह्मज्ञानादेव संसारः शाम्यति वस्तुतो नास्तीत्यर्थः यथा चित्रे सर्पस्तद्वत् ॥ ४ ॥

चित्रसर्पावरील सर्पभ्रम जसा खऱ्या सर्पज्ञानानें भीतिसहित नाश पावतो, तसा आत्मा व ब्रह्म ह्यांच्या ज्ञानानें संसार नाश पावतो. ह्मणजे सर्व ब्रह्ममय आहे अशी बुद्धि झाली असतां संसारभय रहात नाहीं. ॥ ४ ॥

पुंसो निजमनोमोहकल्पितो दुःखदः स्मृतः ॥
संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते ॥ ५ ॥

पुंस इति । पुंसः पुरुषस्य स्वकीयमनसो मोहेनैव कल्पितो रचितः संसारलक्षणोबहुकालीनोवेतालः प्रेतस्तत्व विचारेणैव शाम्यति । तस्माद्विचारेण स नाशनीयो यतो दुःखदः ॥ ५ ॥

पुरुषाला मनाच्या मोहानें कल्पित जो हा संसारसंबंधी बहुत काळचा वेताल, तो हा आत्मा, हें ब्रह्म, असें ज्ञान झालें व त्या-

विषयीं विचार झाला असतां नष्ट होतो. ज्याअर्थी हा मोह दुःखद आहे त्याअर्थी तो विचारानेंच नाश करण्यास योग्य आहे. ॥ ५ ॥

ईदृशी राम मायेयं या स्वनाशेन हर्षदा ॥
न लक्ष्यते स्वभावोस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ॥६॥

ईदृशीति । हे राम ईदृशी विलक्षणस्वभावा माया या स्वनाशेन हर्षप्रदा । विलोक्यमाना च नाशमाप्नोति । अतोऽस्याः स्वभावो न ज्ञायते ॥ ६ ॥

हे रामा माया कशी आहे ह्मणशील तर जी आपला नाश झाल्या असतां आनंद देणारी व तिला पाहिली असतां नाहींशी होणारी, ह्मणून जिचा स्वभाव जाणतां येत नाहीं. अशी विलक्षण स्वभावाची ही माया आहे. ॥ ६ ॥

अहो नु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी ॥
सर्वाङ्गप्रोतमप्यात्मा ययात्मानं न पश्यति ॥७॥

अहो इति । हे तात अहो आश्चर्यमेतत् येयं चित्रा माया विश्वस्य मोहकारिका यया मोहितोऽयमात्मा शरीरसर्वांगव्याप्तमप्यात्मानं न जानाति ॥ ७ ॥

वसिष्ठ आश्चर्य करून ह्मणतात, रामा ! ही माया अशी विचित्र आहे कीं, हिणें आत्मा मोहित होऊन आपल्याला सुद्धां जाणत नाहीं. ॥ ७ ॥

यदिदं दृश्यते किञ्चित्तन्नास्ति किमपि ध्रुवम् ॥
यथा गन्धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले ॥ ८ ॥

यदिदमिति । यदिदं दृश्यमानं जगत्तत्किमपि नास्ति न भूतं न भविष्यति । यथा गन्धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले रविकिरणेषु जलधर्मः कालत्रयेऽपि नास्ति ॥ ८ ॥

आतां हें दिसणारें जें संपूर्ण जगत् हें सर्व खोटें आहे. तेव्हां कोणी शंका करील कीं, प्रत्यक्ष दिसतें आणि खोटें कसें, तर जसें गंधर्व नगर नसतां त्याचें भान होतें व रविकिरणांत कालत्रयींही उदक नसतां जलाचा भ्रम होतो त्याप्रमाणें जें दिसतें तो सर्व केवळ भ्रम आहे. ॥ ८ ॥

यत्तु नो दृश्यते किञ्चिदन्तस्थमपि किञ्चन ॥
अविनाशं तदस्तीह सत्सदात्मेति कथ्यते ॥ ९ ॥

यत्त्विति । यदन्ते समीपे स्थितमपि वस्तु किमपि न दृश्यते परंतु अविनाशं तद्रूपं तदस्ति स एव आत्मेति कथ्यते स एव साक्षात्करणीय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आतां आत्मस्वरूप सांगतात. समीप असतां दिसत नाहीं व ज्याचा नाश नाहीं तें आत्मस्वरूप, असें समजून तें जाणण्याविषयीं यत्न करावा. ॥ ९ ॥

स्वज्ञानदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुजातयः ॥
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥१०॥

स्वज्ञानेति । स्वकीये ज्ञानरूपे दर्पणे इमा दृश्यमाना वस्तुजातयः सर्वाः प्रतिबिंबितामापद्यन्ते । यथा तटद्रुमाः सरसि प्रतिबिम्बन्ति ॥ १० ॥

ज्याप्रमाणें उदकामध्यें किनाऱ्यावर असणाऱ्या वृक्षांचें प्रतिबिंब पहातो त्याप्रमाणें आपल्या ज्ञानरूप आरशामध्यें सर्व जगतांतील पदार्थ हे आत्म्याचे प्रतिबिंबरूपानें पहावे. ॥ १० ॥

सर्गश्चित्स्पंदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते ॥
उदेत्यसम्यग्दृष्टौ तु रज्जौ सर्पभ्रमो यथा॥११॥

सर्ग इति । चैतन्यस्पंदमात्ररूप एवायं सर्गः । सम्यक्

ज्ञाने सति नश्यति । मिथ्याज्ञाने सति उदयमाप्नोति । यथा तमसि दृश्यमानायां रज्जौ सर्पभ्रम उदेति रज्जुयाथार्थ्यज्ञानान्नश्यति च तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥

चैतन्याचें जें स्पंदन त्याला सर्ग ह्म० उत्पत्ति ह्मणावें. तो सर्व चांगलें ज्ञान झालें असतां नष्ट होतो, आणि खोटें ज्ञान झालें तर उदय पावतो. उदाहरणार्थ अंधारांत रज्जूचे ठिकाणीं सर्पाचा जसा खोटा भ्रम होऊन भीति होते परंतु तेंच हा रज्जु आहे अशा ज्ञानानें ती भीति नष्ट होते त्याप्रमाणें. ॥ ११ ॥

भोगभावनया याति बन्धो दार्ढ्यमवस्तुजः ॥
तयोपशान्तया याति बन्धो जगति तानवम् ॥ १२ ॥

भोगेति । मिथ्याभूतोप्ययं बन्धो भोगवासनया दृढत्वं याति वासनाशान्त्या च बन्धोपि तानवं तनुतां तुच्छत्वं कार्श्यमाप्नोति तत्तस्मात्सा त्याज्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

हा संसारबंध जरी मिथ्या आहे तरी भोगवासनेनें तो दृढ होऊन खरा वाटतो, परंतु तोच बंध उपशांतीच्या योगानें कृश होत्साता नाश पावतो. ॥ १२ ॥

मनः संपद्यते तस्मान्महतः परमात्मनः ॥
सुस्थिरादस्थिराकारं तरङ्ग इव वारिधेः ॥ १३ ॥

मन इति । व्यापकात्परमात्मनः सकाशात्स्थिरादस्थिराकारं चञ्चलं मन उत्पद्यते । स्थिरादस्थिरोत्पत्तौ दृष्टान्तः यथा स्थिरादपि समुद्रादस्थिरा ऊर्मयः उत्पद्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

आतां स्थिर जो परमात्मा त्यापासून अस्थिर ह्मणजे चंचल असें हें मन उत्पन्न होतें. यास दृष्टांत, स्थिर अशा समुद्रापासून जशा चंचल लाटा उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें. ॥ १३ ॥

यत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ॥
तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्जाग्रति प्रवितन्यते ॥१४॥

यत्स्वयमिति । तदेव मनो यन्निरन्तरं संकल्पं करोति तेन संकल्पेन जाग्रदवस्थायां संसाररूपमिन्द्रजालमुत्पद्यते ॥ अत एव मनः संकल्पितः संसार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आतां संसारोत्पत्ति सांगतात. मन निरंतर जो संकल्प करितें त्या संकल्पानें जाग्रदवस्थेमध्यें हें संसाररूपी इंद्रजाल (खोटा भ्रम) उत्पन्न होतें. ॥ १४ ॥

यथा बालस्य वेतालो मृत्युपर्यन्तदुःखदः ॥
असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ १५ ॥

यथेति । यथा वेतालः प्रेतः बालस्य मूर्खस्य सर्वदा दुःखप्रदो भवति तथाऽमन्मिथ्याभूतमेवैतज्जगत् । भ्रांतबुद्धेर्नरस्य सत्याकारं भासमानं सन्मरणपर्यंतानि दुःखानि ददाति १५

जसा वेताळ (प्रेतरूपी पुरुष) मूढाला आमरणांत दुःख देतो त्याप्रमाणें हें मिथ्याभूत जगत् भ्रांतियुक्त नराला खरें भासून आमरणांत दुःख देतें. ॥ १५ ॥

अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ॥
कटकव्यक्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥१६ ॥
तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रगोचरा ॥
इदं दृश्यं दृगेवास्ति नत्वन्या परमार्थदृक् ॥ १७ ॥

अव्युत्पन्नस्येति । तथाज्ञस्येति युग्मं ॥ यथा सुवर्णे अव्युत्पन्नस्य यावज्जीवं सुवर्णमजानतो नरस्य कनकनिर्मितकटककुंडलादौ कटकाद्येवेदमिति सत्यबुद्धिर्भवति । नत्विदं हेमेति कदापि बुद्धिस्तज्ज्ञानाभावादेवेति । तथाज्ञस्य पुंसो नगरगृह-

वृक्षपर्वतसर्पादिविषया दृश्यभूतैव बुद्धिः सत्यैव । परंतु विकारात्मकं सर्वं नामधेयमात्रमर्थाभावात् ॥ अधिष्ठानं परमार्थभूतदकपदार्थो ब्रह्मैवमत्सामितिबुद्धिः कदापि नोदेति । ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

जशी सुवर्णाविषयीं अव्युत्पन्न ह्मणजे आजन्मांत ज्याणें सुवर्ण पाहिलें नाहीं अशा मनुष्यांची बुद्धि सुवर्णाच्या अलंकाराचे ठिकाणीं सुवर्ण बुद्धि न होतां हीं कुडलें आहेत हीं कटकें आहेत अशी बुद्धि राहते. त्याप्रमाणें अज्ञाला जगतांविषयीं ब्रह्मबुद्धि न होतां हें नगर, हा गांव, हा पर्वत, हें झाड अशीच बुद्धि रहाते ॥ १६ ॥ १७ ॥

अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ॥
अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः॥१८॥

अज्ञस्येति । पूर्वोक्तमेव विशदयति तत्वमजानतो विश्वं दुःखसमूहरूपमेव । तत्वज्ञस्य परमानंदरूपमेतत् । तत्रदृष्टान्तः तेन हीनस्य जगदन्धं तत्सहितस्य प्रकाशमेवेति ॥ १८ ॥

वरील अर्थच दृढ करितात. अज्ञाला हें जगत् दुःखसमूहरूपी आहे आणि ज्ञान्याला आनंदमय असें आहे. जसें अंधाला संपूर्ण भुवन आंधळें भासतें तेंच ज्याला दृष्टि आहे त्याला प्रकाशमान दिसतें त्याप्रमाणें. ॥ १८ ॥

यथा विशुद्ध आकाशे सहसैवाभ्रमण्डलम् ॥
भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहाखिलं जगत् ॥१९॥

यथेति । यथा स्वतः शुद्धेऽपि गगने मेघपटलं भूत्वा पुनर्नश्यति ॥ तद्वद्ब्रह्मणि सर्वं जगदुत्पद्यते लीयते च ब्रह्मणो न किंचिद्दोषावहम् ॥ १९ ॥

जसें स्वच्छ आकाशाचे ठिकाणीं अकस्मात् अभ्र उत्पन्न हो-

ऊन पुनः कांहीं कालानें तें नष्ट होतें तसें आत्म्याचे ठिकाणीं हें जगत् उत्पन्न होऊन नष्ट होतें ॥ १९ ॥

आदित्यव्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविताः ॥
आदित्या एव ते तस्य निर्विकल्पः स उच्यते॥२०॥

आदित्येनेति । येन सूर्यकिरणाः सूर्याद्भेदे न ज्ञातास्तस्य ते किरणाः सूर्यात्मका एवेति यथा तथा येन ब्रह्माभिन्नं जगज्ज्ञातं तस्य तद्ब्रह्मैव । स निर्विकल्प उक्तः ॥ २० ॥

सूर्यकिरण सूर्यापासून उत्पन्न झाले असें ज्याला माहित आहे, त्याला ते जसे सूर्यरूपीच आहेत असें भासतें, त्याचप्रमाणें ब्रह्मापासून उत्पन्न हें जगत् आहे असें ज्याला माहीत आहे तो हें जगत् ब्रह्मच आहे असें विकल्परहित मानतो ॥ २० ॥

तन्तुमात्रो भवत्येव पटो यद्वद्विचारितः ॥
आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितम् ॥२१॥

तन्त्विति । यथा विचारितः पटस्तन्तुमात्र एव तिर्यगूर्ध्वीभूतं तन्तुव्यतिरेकेण पटाभावात् । तथा विचारितं विश्वं ब्रह्मैव जगदाकारेण ब्रह्मण एव परिणामादित्यर्थः ॥ २१ ॥

आडव्या उभ्या तंतूपासून आलेला पट ह्मणजे वस्त्र जसें तंतूच आहे त्याप्रमाणें जगत् हें ब्रह्मच आहे आतां एकप्रकारचा त्याला आकार मात्र आला आहे. ॥ २१ ॥

विश्ववीचिविलासोयं चित्सुधाब्धेरुदेति च ॥
विलीयते च तत्रैव मध्ये कथमतन्मयः ॥२२॥

विश्ववीचीति । ब्रह्मरूपादमृतसमुद्राज्जगल्लक्षणः कल्लोलविलास उदेति तत्रैव लीयते चेन्मध्ये कथं तन्मयो न स्यात् यथा जलादुद्भूता लहरी लीयमाना वा जले लहरीदशायामपि जलात्मिकैव ॥ २२ ॥

ब्रह्मरूपी जो अमृतसमुद्र त्यापासून उत्पन्न झालेला जो जगद्रूपी लहरींचा समुदाय तो केव्हांही ब्रह्ममयच आहे. त्याला दृष्टांत कीं, जलापासून झालेल्या ज्या लाटा त्या लाटा या स्थितींत असतांही जलरूपीच असतात त्याप्रमाणें. ॥ २२ ॥

यथा न तोयतो भिन्नाः फेनोर्मिहिमवुद्बुदाः ॥
आत्मनोपि तथाभिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥२३॥

यथेति । जलादुद्गताः फेनलहरीहिमबुद्बुदाः जलान्न भिन्नाः तथा ब्रह्मणो विनिर्गतं विश्वं न ततो भिन्नं । कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः ॥ २३ ॥

जलापासून उत्पन्न झालेलीं जीं लाटा, फेन, बुद्बुद इत्यादि हीं जशी जलापासून निराळीं नाहींत, त्याप्रमाणें ब्रह्मापासून उत्पन्न जें विश्व तें त्याहून निराळें नाहीं. कारण, कार्य आणि कारण ह्यांचा केव्हांही भिन्नपणा नाहीं. ॥ २३ ॥

आत्मनोऽपि तथा विश्वमात्मन्येव लयं व्रजेत् ॥
मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कुण्डलं यथा॥२४॥

आत्मन इति । ब्रह्मण एव उत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह मृदीति मृत्तिकायां घटो यथा । जले लहरी यथा । कनके सुवर्णे आभरणं यथा ॥ तद्वदात्मनोपि विश्वमात्मन्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्याप्रमाणें मृत्तिकेपासून उत्पन्न झालेला घट अखेर मृत्तिकेंत मिळतो. तशाच लाटाही उदकांतच लीन होतात व कुंडलादि अलंकार सुवर्णांतच लीन होतात त्याप्रमाणें ब्रह्मापासून उत्पन्न जें हें विश्व तें त्या ब्रह्मामध्यें लीन होतें. ॥ २४ ॥

आत्माज्ञानाज्जगद्भाति ह्यात्मज्ञानान्निवर्तते ॥
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाच्च निवर्तते ॥२५॥

आत्मेति । ब्रम्हणोऽज्ञानाद्विश्वं भासते । ब्रम्हज्ञानाच्च नास्ति । यथा रज्ज्वज्ञानात्सर्पो भासते रज्जुज्ञाने सर्पो नास्ति ॥ २५ ॥

आत्म्याचे अज्ञानानें हें जगत् आहे असें वाटतें व आत्मज्ञानानें तें खोटें आहे असें होतें. यास दृष्टांत दोरीच्या अज्ञानानें सर्पाचा भास होतो, परंतु तीच दोरी आहे असें ज्ञान झालें ह्मणजे तो सर्प खोटा होतो. ॥ २५ ॥

तस्यादृश्यात्मतत्वस्य विस्मृत्यैव स्थिरतिं गतम् ॥
जगत्स्यादीश्वराद्राम जगद्रज्जुभुजङ्गवत् ॥२६॥

तस्येति। हे राम अदृश्यस्य दुर्ज्ञेयस्यात्मतत्वस्य विस्मरणेन जगत्स्थिरतां प्राप्तं तज्ज्ञानान्नास्ति । यथारज्जुज्ञानाद्भुजङ्गो नास्ति ॥ २६ ॥

अदृश्य जें आत्मतत्व त्याच्या अज्ञानानें ह्मणजे विस्मरणानें हें जगत् स्थिर आहे असें वाटतें परंतु तो वास्तविक भ्रम आहे. तो आत्मज्ञानानें नष्ट होतो. जसा दोरी आहे असें ज्ञान झाल्यानंतर सर्पभ्रम जातो त्याप्रमाणें ॥ २६ ॥

स्वप्ने जाग्रदसद्रूपा स्मृतौ जाग्रदसद्वपुः ॥
मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृतौ जन्माप्यसन्मयं ॥२७॥
एवं न सन्नासदिति भ्रान्तिमात्रं विजृम्भते ॥
अनुभूयत एवाशु किञ्चित्सर्वानुभूतितः ॥ २८ ॥

इति लघुयोगवासिष्ठसारे द्वितीयं प्रकरणम् ॥

स्वप्न इति । एवमिति श्लोकद्वयेन ॥ यथा स्वप्ने जाग्रदवस्था नास्त्येव स्मरणे च जागरणमपि मिथ्यैव ॥ मरणे उत्पत्तिर्मिथ्याभूता उत्पत्तौ मरणं तद्वत् । एवं सदसच्च स्थूलसूक्ष्मं कार्यकारणं वा तन्तुपटादिकं किंचिन्नास्ति किन्तु

भ्रान्त्या सर्वमिदं भासते । किञ्च सर्वमूलभूताज्ज्ञानरूपाद्ब्रम्हण एव नाना ज्ञानानि भवन्ति ब्रम्हसत्तयैव विश्वसताङ्गीकारात्तद्व्यतिरेकेण किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ इति योगवासिष्ठसारे टीकायां द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्यें जागृदवस्था नाहीं व स्मरणकालीं जागृदवस्था नाहीं तसें उत्पत्तिकालीं मरण मिथ्या आहे आणि मरणकालीं उत्पत्ति मिथ्या आहे. तसेंच हें सर्व स्थूल आणि सूक्ष्म ह्म० कार्य कारण मिथ्या आहे. जें भासतें हा सर्व केवळ भ्रम आहे आणि ब्रह्म हें सत्य आहे व त्याचेपासून नानाप्रकारची ज्ञानें होतात ह्मणून त्यावांचून कांहीं नाहीं. ॥ २७ ॥ २८ ॥ याप्रमाणें हें द्वितीय प्रकरण समाप्त झालें. ॥ २ ॥

जीवन्मुक्तलक्षणं तृतीयं प्रकरणम्

वसिष्ठ उवाच॥तत्वात्मबोध एवैकः सर्वाशातृणपावकः॥
प्रोक्तः समाधिशब्देन नतु तूष्णीमवस्थितिः ॥ १ ॥

इदानीं जीवन्मुक्तिफलकं तत्वज्ञानं वर्णयति । तत्वेति परमात्मासाक्षात्कारेणात्मज्ञानमेवैकं विषयतृष्णारूपतृणानां दाहकं भवति । तदेव तृणादाहकं ब्रह्मज्ञानं समाधिशब्देनोच्यते । नत्वेकांते मौने नावस्थानमात्रं समाधिशब्दार्थः ॥१॥

॥ आतां तत्वज्ञानाविषयीं वर्णन करितात ॥

प्रथम समाधीचें लक्षण सांगतात. परमात्म्याच्या साक्षात्कारानें प्राप्त झालेलें व विषयरूपतृणाला दाहक असें जें ब्रह्मज्ञान त्याला समाधि ह्मणावें. एकांतीं मौन धारण करणें ही समाधि नव्हे ॥१॥

चिदाकारमिदं सर्वं जगदित्येव भावयेत् ॥
यस्तिष्ठत्युपशान्तस्थः स ब्रह्मकवचः सुखी ॥२॥

चिदिति । इदं सर्वं जगत् ब्रह्मस्वरूपमेवेति भावयेत् ईदृशभावनया युक्त उपशांते ब्रम्हणि यः स्थितः स एव च सुखं जानाति ॥ यतो ब्रह्मकवचो ब्रह्मैव कवचं रक्षकं यस्य स तथा ॥ २ ॥

हें सर्व जगत् ब्रह्मस्वरूप आहे अशी भावना करावी. मग अशा भावनेनें युक्त झाला ह्मणजे तोच स्वतः उपशांत ब्रह्म-स्वरूपांत राहून सुख भोगतो. कारण, ब्रह्म हेंच त्याला कवच हो-ऊन रक्षण करितें ॥ २ ॥

सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः ॥
यस्तिष्ठति सदा योगी स एव परमेश्वरः ॥ ३ ॥

सर्वेति । एवंविधो योगी ब्रम्हणैकीकृतचित्तो यस्तिष्ठति स परमेश्वर एव नान्यः ॥ कीदृशः सर्वातीतं ब्रह्मपदमेवालं-बते आश्रयति स तथा । पूर्णेन्दुवच्छिशिरः शीतल आशय-श्चित्तं यस्य स तथा ॥ ३ ॥

ब्रह्मपदाचेंच अवलंबन करणारा व पूर्ण चंद्राप्रमाणें शांत ज्याचें मन झालें असा व ब्रह्माशीं ज्याचें चित्त मिळालें तो केवळ परमेश्वर समजावा. ॥ ३ ॥

ब्रह्मोपनिषदां तत्वं भावयन्योन्तरात्मना ॥
नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसिदति ॥ ४ ॥

ब्रम्हेति । यश्चित्तेन ब्रम्हप्रतिपादकानामुपनिषदां तत्वं भावयन्हर्षविषादरहितो भवति । स एव संसारे दुःखरहितो भवति ॥ अन्यः सर्वो दुःखवानेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्मप्रतिपादक जीं उपनिषदें त्यांतील तत्वांचा विचार करून जो हर्षशोकरहित होतो. तोच संसारामध्यें दुःखरहित असतो त्यावांचून इतर दुःखभोक्ता समजावा ॥ ४ ॥

यथा पर्वतमादीप्तं नाश्रयन्ति मृगा द्विजाः ॥
तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ति कदाचन ॥ ५ ॥

यथेति । यथा दावाग्नितप्तं दग्धं पर्वतं मृगपक्षिणो न सेवंते तद्वत्कामक्रोधादयो दोषाः ब्रह्मज्ञं कदापि नाश्रयन्ते ॥ ५ ॥

वडवाग्नीनें प्रज्वलित पर्वताचा आश्रय जसे मृगादिक करीत नाहींत, त्याप्रमाणें कामक्रोधादिक दोष ब्रह्मज्ञान्याचा आश्रय करीत नाहींत. ॥ ५ ॥

असन्त इव सन्तोपि कोपयन्ति परं नरम् ॥
निजं कर्मगुणोदारं परिपाकं परीक्षितुम् ॥ ६ ॥

असन्त इति । सन्तोपि असन्त इव परं नरं कोपयन्ति । असन्तः कोपावेशेन परं क्रोधयन्ति । सन्तस्त्वन्तरशीतला आपि तथा आचरन्ति यथा परः क्रुध्यति । तर्हि कथमाचरन्ति तत्राह । निजमिति । परिपाकभूतं निजं कर्म परीक्षितुं । अयमर्थः । कोपितेऽन्यनरे यथा असंतो बध्यंते तथा अस्माकं भवति नवेति स्वकर्मपरीक्षार्थं । तेषां तु बाधो न भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

असाधु जसे आपल्या साहजीक धर्मानें दुसऱ्यावर कोप करितात त्याप्रमाणें साधूहि परिपाक पावलेल्या आपल्या कर्माची परीक्षा करण्याकरितां दुसऱ्यावर कोप करितात. यांतील हेतु इतकाच कीं, ते जसे त्याकोपानें बद्ध होतात तसे आपण होतों किंवा कसें इतकें पहाण्याकरितां मुद्दाम कोप करितात ॥ ६ ॥

ज्ञात्वाप्यसर्पं सर्पोत्थं यथा कम्पं न मुञ्चति ॥
विध्वस्ताखिलमोहोपि मोहकार्यं तथात्मनि ॥ ७ ॥

ज्ञात्वेति । यथा रज्जौ सर्पभ्रमान्तरं रज्जुज्ञाने जातेऽ

सर्पोत्थं भयमनुवर्तत एव एवं ब्रह्मज्ञानेन नाशितनिखिलमोहोऽपि आत्मनि मोहकार्यं क्रोधलोभादिकं न मुञ्चति ॥७॥

सर्पभ्रमानंतर खरोखर रज्जूचें ज्ञान झालें असतांही जसे कंपादिक असतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मज्ञानानें अखिल मोहाचा नाश झाला तरी मोहापासून होणारे जे आत्म्याचे ठिकाणीं कामक्रोधादिक ते असतात. नंतर कांहीं कालानें त्याच ज्ञानानें ते नष्ट होतात. ॥ ७ ॥

स्फटिकः प्रतिम्बिम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् ॥
तज्ज्ञः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥ ८ ॥

एवं तर्हि ब्रम्हज्ञस्यापि कर्मबन्धः प्रसक्तइत्यतआह स्फटिक इति । यथा निर्मलस्फटिको जपाकुसुमादीनां प्रतिबिम्बेऽपि वस्तुतो रञ्जनं नायाति रक्तो न भवति। तद्वज्ज्ञानी कर्म कुर्वन् दृश्यमानोऽपि कर्मणा न बध्यते ॥ ८ ॥

जसा स्फटिक बाहेर अनेक रंगांनीं युक्त झाला तरी स्वतः आंत त्या रंगांनीं युक्त होत नाहीं, तसा ब्रह्मज्ञानी कर्मफलांनीं युक्त झाला तरी आंत त्या कर्मफलानें युक्त होत नाहीं ॥ ८ ॥

अन्तर्मुखतया तिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥
परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ ९ ॥

अंतरिति । बहिरिन्द्रियैर्विषयग्रहणं कुर्वन्नपि ज्ञानी अन्तर्मुखतया आत्मतया तिष्ठन्निद्रायुक्त इव लक्ष्यते । यतः संसारतापाच्छ्रान्तो निवृत्तः ॥ ९ ॥

बाहेरील वृत्तीनें जरी युक्त असला तरी जो अन्तर्मुख आहे तो जसा परिश्रांत झालेला मनुष्य झोप घेतो त्याप्रमाणें दिसतो. कारण, संसारपरितापापासून तो श्रांत असतो. ॥ ९ ॥

अद्वैते स्थैर्यमायाते चित्ते च प्रशमं गते ॥
योगिनः कर्म कुर्वन्ति पश्यन्तः स्वप्नवज्जगत् ॥१०॥

अद्वैत इति । चित्ते शान्तिं गते सति अत एव ब्रह्मणि स्थिरतामागतेऽपि योगिनो जगत् स्वप्नवत्पश्यन्तः संतः कर्म कुर्वन्ति । ब्रह्मज्ञानेन जातसाक्षात्काराणां कृतेऽपि कर्मणि बंधो नास्तीति भावः ॥ १० ॥

आतां योगी अद्वैत जें ब्रह्म त्याचे ठिकाणीं स्थिर झाले असतां व हें जगत् स्वप्नाप्रमाणें मानित असतांहि कर्म करितात. तात्पर्य इतकेंच कीं, ब्रह्म साक्षात्कार झाल्यानंतर जरी कर्म केलें तरी त्यांनें बंधन प्राप्त होत नाहीं. ॥ १० ॥

अद्यैव मरणं वास्तु कल्पान्तनिचयेन वा ॥
तज्ज्ञः कलङ्कं नाप्नोति हेम पङ्कगतं यथा ॥ ११ ॥

अद्यैवेति । अद्यैव मरणमस्तु कल्पान्तपर्यन्तं वा जीवतु तथापि ज्ञानी बन्धनं नाप्नोति । यथा सुवर्णं कर्दमक्षिप्तमपि कलङ्कं नाप्नोति तद्वत् ॥ ११ ॥

आज मरण प्राप्त होवो अगर कल्पांतीं होवो तथापि ज्ञानी केव्हांही बंधन पावत नाहीं, यास दृष्टांत. जसें सुवर्ण चिखलांत असो अगर कोठेंही असो परंतु त्याला कलंक लागत नाहीं त्याप्रमाणें. ॥ ११ ॥

तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथवा ॥
ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥ १२ ॥

तनुमिति । ज्ञानी धीरपुरुषः काश्यां तनुं देहं त्यजतु चांडालागारेऽपि च तथापि मुक्त एव । यतो ज्ञानप्राप्तिसमय एव विगतचित्तोभिन्नलिंगोजातस्ततो मुक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्याच्या सर्व आशा नष्ट झाल्या आहेत असा जो ज्ञानी पुरुष, तो आपला देह काशी आदिकरून पवित्रस्थलीं टाको अगर चांडलगृह आदिकरून अपवित्रस्थलीं टाको परंतु तो मुक्तच आहे, कारण

ज्ञानप्राप्तिकालींच त्याला मुक्तदशा प्राप्त आहे ह्मणून त्यास इतर कोणतीच गती प्राप्त होणेंची भीति नाहीं. ॥ १२॥

गोपदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराकाशमुद्रिका ॥
तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालङ्कृताकृतेः ॥१३॥

गोपदमिति । नैराश्येन अलंकृता शोभिता आकृतिर्यस्य वितृष्णस्य पुंसः पृथिवी गोपदप्राया भवति । मेरुः स्तंभप्रायः । नभः मुद्रिकाच्छिद्राकाशप्रायम् । त्रिभुवनं तृणप्रायम् । किंबहुना सर्वथा वितृष्णः श्रेयानित्यर्थः ॥ १३ ॥

आशारहित जो पुरुष आहे त्याला हें संपूर्ण तुच्छ आहे. ह्मणजे पृथ्वी गोपदाप्रमाणें, मेरुपर्वत एखाद्या खांबाप्रमाणें व आकाश मुद्रिकेंतील आकाशाप्रमाणें भासतात. व त्रिभुवनही तृणाप्रमाणेंच तो मानतो. ह्मणून सर्वांहून त्याची योग्यता मोठी आहे. ॥ १३ ॥

अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ॥
अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ १४ ॥

अन्तरिति । ज्ञानी धीरः अन्तर्बहिरपि शून्यप्रायः शून्यकुंभवत् द्वितीयाभावात् । अन्तर्बहिः पूर्णोऽप्यर्णवे जलपूर्णकुंभवत् ब्रह्मानंदेन सर्वत्र पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

ज्ञानी आंतून व बाहेरून शून्य असतो. याला दृष्टांत, आकाशांत रिक्तकुंभ ठेविला असतां तो जसा आंतून व बाहेरूनही शून्य असतो त्याप्रमाणें. तसेंच ज्ञानी आंतून व बाहेरून पूर्णही आहे. कसा तर जलामध्यें कुंभ भरून ठेविला असतां तो आंतून व बाहेरून उदकानें पूर्ण असतो त्याप्रमाणें ज्ञानी ब्रह्मज्ञानानें पूर्ण व इतरांनीं शून्य असा आहे. ॥ १४ ॥

ईप्सितानीप्सितौ नस्तोयस्यान्तर्वस्तुदृष्टिषु ॥

सुप्त इव प्रवर्तते स मुक्त इति कथ्यते ॥१५॥

ईप्सितेति । यस्य पुंसः पदार्थदर्शनेषु अयं मे इष्टोऽयमनिष्ट इति न भवति । अतएव सुप्त इव प्रवर्तते । सुप्तस्य यथाऽभिलापाऽनभिलापाभावस्तथा यस्य प्रियाप्रियाभावः स मुक्त एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ज्यापुरुषाला पदार्थ, दृष्टीगोचर झाला असतां हा इष्ट आणि हा अनिष्ट असा अभिलाप होत नाहीं व जसा झोपाळू असतो त्याप्रमाणें वर्तन करितो ह्मणजे त्याला प्रिय किंवा अप्रिय हा भाव नाहीं तो मुक्त आहे असें समजावें ॥ १५ ॥

निर्ग्रन्थिः शान्तसन्देहो जीवन्मुक्तः स्वभावतः ॥
अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ॥१६॥

निर्ग्रन्थिरिति । जीवन्मुक्त ईदृशोभवति निर्ग्रन्थिः गलिताहंकारो गतसंदेहः स्वभावतः अनिर्वाणः ब्रह्मणोंतर्भासमानत्वात् । परन्तु लोकदृष्ट्या चित्रदीप इव प्रशान्तः सन्स्थितः ॥ १६ ॥

आतां जीवन्मुक्त कसा असतो तें लक्षण सांगतात. ज्याचा अहंकार गेला आहे, आंत ब्रह्माविर्भावानें जरी तेजयुक्त आहे तथापि लोकदृष्टीनें चित्रांतील दिव्याप्रमाणें नेहमीं प्रशांत, अशा लक्षणांनीं जो युक्त तो जीवन्मुक्त समजावा. ॥ १६ ॥

अहङ्कारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ॥
तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ १७॥

अहङ्कारेति । स जीवन्मुक्तः योऽहङ्कारोत्पन्नां वासनां लीलयैव ह्यनायासेन त्यक्त्वा ध्येयमपि संत्यज्य स्वरूपभूतस्तिष्ठति ॥ १७ ॥

जो अहंकारापासून उत्पन्न झालेली जी वासना तिचा परित्याग-करून व ध्येय वस्तुचाहि परित्याग करून स्वरूपानें ह्मणजे ब्रह्मस्वरूपानें रहातो तो जीवन्मुक्त समजावा. ॥ १७ ॥

दूरे मुञ्चति बन्धुमन्धमिव यः सङ्गाद्भुजङ्गादिवत् ॥
त्रासं यो विदधाति वेत्ति सदृशं रोगं च भोगं च यः ॥
स्त्रैणेयस्तृणवद्घृणां प्रकुरुते मित्रेष्वमित्रेष्वपि ॥
स्वान्तं यस्य समं समङ्गलमिहामुत्रापि मर्त्योऽश्नुते॥१८

दूरेति। स पुमानिहलोकेऽपि मंगलं कल्याणं मोक्षमाप्नोति। स कः यः सुहृदमन्धमिव दूरं त्यजति। यश्च सर्पादिवज्जनसंगात्त्रस्यति। यश्च रोगं भोगं च तुल्यं जानाति। यश्च स्त्रीसमूहे कुत्सितस्तृणवज्जुगुप्सां कुरुते। यस्य च चित्तं शत्रौ मित्रे च समं ईदृशो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

जो अंधाप्रमाणें बंधुवर्गाचा सर्वथा त्याग करितो, व सर्प जसा दुसऱ्याच्या संगापासून त्रास मानतो त्याप्रमाणें जनसंगापासून त्रस्त-होतो, व रोग आणि भोग हे सारखे मानतो, व स्त्रीसमूहाचे ठिकाणीं कुत्सित होत्साता तृणवत् निंदा करितो, आणि शत्रु व मित्र यांचे ठिकाणीं ज्याचें चित्त सारखें आहे त्याला जीवन्मुक्त ह्मणावें. ॥ १८ ॥

हृदयात्संपरित्यज्य सर्वदृश्यं प्रशान्तधीः ॥
व्योमसौम्यतरो व्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥१९॥

हृदयादिति। यो दृश्यं प्रपञ्चं मनसः सकाशाद्दूरं सक्त्वाऽऽकाशवन्निर्मलतरः सन्न व्यग्रो भवति स परमेश्वरतुल्यवन्मुक्त एव ॥ १९ ॥

जो पुरुष हा दृश्यप्रपंच मनापासून दूर झुगारून देऊन आ-काशाप्रमाणें निर्मळ असतो व कदापि व्यग्र असत नाहीं तो साक्षात् परमात्मास्वरूपी असा जीवन्मुक्त समजावा. ॥ १९ ॥

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ॥
हृदयेनास्तसर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २० ॥

समाधिमिति । यश्चित्तेन त्यक्ततृष्णः स ध्यानं करोतु संसारकर्माणि वा करोतु माकरोतु वा सर्वथा उत्तमाशयत्त्वान्मुक्तएव सर्वथा तृष्णात्यागे मुक्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

ज्याच्या मनानें इच्छा सोडली आहे तो समाधि करो अगर न करो तशींच संसारकर्मे करो किंवा न करो. तो उत्तम आशयानें युक्त असतो म्हणून मुक्त समजावा. तात्पर्य, तृष्णारहित झालें असतां मुक्ति प्राप्त होते. ॥ २० ॥

अनात्मन्यात्मधीर्बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥
बन्धमोक्षौ न विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः ॥ २१ ॥

आत्मनीति । देहादावात्मबुद्धिर्बन्धस्तत्र याऽनात्मबुद्धिः स एव मोक्षः । वस्तुतस्तु आत्मनो बन्धमोक्षाभावएव । नित्यमुक्तत्वादद्वितीयब्रह्मत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

आतां बंध म्हणजे काय व मोक्ष म्हणजे काय हें सांगतात. देह हाच आत्मा आहे अशी जी बुद्धी हिचें नांव बंध आणि देह हा आत्मा नसून त्यांत रहाणारा आत्मा निराळा आहे अशी जी बुद्धि हा मोक्ष. वस्तुतः आत्मा नित्य मुक्त आहे करितां बंध व मोक्ष हे त्याला बिलकूल नाहींत. कारण, तो अद्वितीय जें ब्रह्म तत्स्वरूपी आहे. ॥ २१ ॥

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ॥
संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ २२ ॥

दृश्यमिति । कालत्रयेऽपि भ्रममन्तरा दृश्यं नास्त्येवेति ज्ञानेन मनसः सकाशाद्यदि दृश्यनिराकरणं जातं तदा मोक्षसुखमेवेति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

जें कांहीं दृश्य आहे तें कालत्रयींही नाहीं तर हा सर्व मनाला भ्रम आहे अशाप्रकारें मनापासून सर्वांचें निराकरण करावें ह्मणजे मग तो मोक्षसुखाला पावतो. ॥ २२ ॥

न मोक्षो नभसः पृष्ठे पाताले नच भूतले ॥
सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इतीष्यते ॥२३॥

न मोक्ष इति । मोक्षो नाम कश्चित्पदार्थः आकाशान्ते च पाताले वा भूमौ वा किंबहुना स्वभावाद्व्यवहितदेशवर्ती नास्ति किंतु सर्वपदार्थविषयतृष्णानाशे सति या चित्तशान्तिः स एव मोक्ष इत्यर्थः ॥ २३ ॥

मोक्ष ह्मणून कांहीं पदार्थ आकाशांत अगर पाताळांत किंवा भूमंडळांत आहे असें नाहीं, तर सर्व पदार्थांविषयीं तृष्णारहित झाल्यावर जी मनाला शांति होणें तोच मोक्ष समजावा. ॥ २३ ॥

अनन्ते चिद्घनानन्दे निर्विकल्पैकरूपिणि ॥
स्थिते द्वितीयस्याभावात्को बन्धो मोक्ष एव वा ॥२४॥

अनन्तेति । चिदानन्दैकरूपेऽविनाशिनि विकल्पातीते ब्रह्माणि व्यापके स्थिते सति को नाम बन्धः कश्च मोक्षः द्वितीयाभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अनंतचिद्घन, आनंद, अविनाशी, निर्विकल्प असें जें ब्रह्म त्याचे ठिकाणीं बंध व मोक्ष कोठून असेल! कारण तें अद्वितीय ह्मणजे एकच आहे. ॥ २४ ॥

मन एवोल्लसन्मात्रं बद्धतामगमद्यतः ॥
मनः प्रशमने राम मोक्ष एवावशिष्यते ॥२५॥

इति लघुयोगवासिष्ठसारे जीवन्मुक्तलक्षणं नाम तृतियं प्रकरणम् ॥

मन इति । मन एव उल्लसन्मात्रेण बन्धभावं प्राप्तं यतः अतस्तस्यैव हे राम प्रशमनं स एव मोक्षः ॥२५॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारटीकायां जिवन्मुक्तलक्षण नाम तृतीयप्रकरणं ॥

वसिष्ठ ह्मणतात, रामा, मनाचा जो उल्हास तोच बंध व त्या मनाचें प्रशमन तोच मोक्ष आहे. ॥ २५ ॥ याप्रमाणें जीवन्मुक्तलक्षणाविषयींचें तृतीय प्रकरण समाप्त झालें.

अथ मनोलयं नाम चतुर्थं प्रकरणम्

वसिष्ठ उवाच ॥ एतत्स्वभावाभिमतं स्वतः संकल्प्य धावति ॥ चेतना स्वयमम्लाना सैवेह मन आत्मनः॥ १ ॥

रसायनमयी गीता परमानन्ददायिनी ॥ नानन्दयति कं नाम साधुसंङ्गमचन्द्रिका ॥ १ ॥ वसिष्ठ उ० ॥ एप इत्यादिना इदानीं मनोलयं वर्णयति । स्वयमेवाम्लानाऽखण्डिता या चेतनाऽन्तःकरणं सैवाऽऽत्मनो मनः संज्ञकं भूत्वा स्वयमितस्ततो धावति किंकृत्वा नानाविधामिष्टानिष्टं संकल्प्य । तस्मात्संकल्पत्याग एव श्रेयानित्यर्थः ॥ १ ॥

वसिष्ठ ह्मणतात, रामा, आतां तुला मनाचा लय कसा होतो तें सांगतों, स्वतः अखंडित जी चेतना ह्मणजे अंतःकरण तेंच मन असें समज. तें मन नानाप्रकारचे इष्टसंकल्प करून इकडे तिकडे धावतें ह्मणून संकल्पाचा त्याग करणें हें मुख्य श्रेयस्कारक आहे. ॥ १ ॥

एतस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः ॥
विभागकल्पनाशक्तिर्लहरिवोत्थितांभसः॥ २ ॥

एतस्मादिति । सर्वव्यापिनो जगद्रूपक्रीडावतोऽखिलसामर्थ्यान्महाभागादेतस्मात्परमेश्वराद्विश्वविभागरचनारूपा शक्तिरुत्थिता यथा जलात्कल्लोलः उदेति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

ह्याविश्वाचे उत्पत्तीविषयीं जी शक्ती आहे ती, सर्वव्यापक, व जगद्रूपानें क्रीडा करणारा, अखिलसामर्थ्य ज्यास आहे असा जो महाभाग परमेश्वर त्यापासूनच आली; जशी जलापासून लाट उत्पन्न होते. परंतु ती जलरूपीच असते; त्याप्रमाणें हें विश्वही तत्स्वरूपच आहे. ॥ २ ॥

अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव शाम्यति ॥
येनैव जायते तेन वन्हिज्वालेव वायुना ॥ ३ ॥

अत इति । यतो यद्वस्तु येन निमित्तेनोत्पद्यते तेनैव तन्नश्यतीति दृष्टम् । यथा ज्वालादो यथा वन्हिज्वाला वायुना उत्पद्यते तेनैव च शाम्यति । अतो हेतोरियं संसारपरंपरा संकल्पेनैव सिद्धा संकल्पेनैव नश्यति । धनविषयसंकल्पाज्जाता ब्रह्मविषयसंकल्पान्नश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्यानिमित्तानें जें उत्पन्न होतें तें त्याच निमित्तानें नष्ट होतें या न्यायानें संकल्पापासून उत्पन्न जो ही संसारपरंपरा ती संकल्पानेंच नष्ट होते यास दृष्टांत अग्निज्वाला वायूपासून उत्पन्न होतात आणि त्या वायूनेंच नाहींशाही होतात. त्याप्रमाणें धनविषय संकल्पापासून झालेली कल्पना ब्रह्मविषय संकल्पानें नष्ट होते. ॥ ३ ॥

मनोऽमुनैवाभ्युदितं मनागेवानवेक्षणात् ॥
स्वस्वप्नमरणाकारं प्रेक्षमाणं न विद्यते ॥ ४ ॥

मन इति । अमुना संकल्पेनैवाभ्युदितं मनः मनाक् स्वल्पमप्यनवेक्षणादविचारादुदितमतएव स्वस्यैव स्वप्ने मरणाकारं । यथा स्वप्ने स्वप्नमरणं वृथा एवं मनोऽपि । तदेव प्रेक्षमाणं सन्नास्ति यथा स्वप्नमरणं ॥ ४ ॥

हें मन थोड्या दुर्लक्ष्यामुळें त्याच संकल्पापासून उत्पन्न झालें. आतां जसें आपल्या स्वप्नांत आपलें मरण पाहणें हें मिथ्या आहे त्याप्रमाणें मनही खोटें आहे. ॥ ४ ॥

असम्यग्दर्शनं यत्स्यादनात्मन्यात्मभावनं ॥
यदवस्तुनि वस्तुत्वं तन्मनो विद्धि राघव ॥५॥

असम्यगिति। अनात्मनि देहादौ यदात्मभावनमात्मत्वबुद्धिस्तदसम्यग्दर्शनं मिथ्याज्ञानम्। अवस्तुभूते संसारे या वस्तुबुद्धिः हे राम तन्मनो जानीहि ॥ ५ ॥

आतां मन ह्मणजे काय तें सांगतात. देहाचे ठिकाणीं जी आत्मबुद्धि त्याला मिथ्याज्ञान ह्मणावें. तसेंच अवस्तुभूत जो हा संसार त्याला वस्तुभूत ह्म० खरा असें जें ज्ञान त्याला मन ह्मणावें. तात्पर्य, जें संकल्पविकल्पात्मक तें मन समजावें. ॥ ५ ॥

अयं सोऽहमिदं तन्मम एतावन्मात्रकं मनः ॥
तदभावनमात्रेण विचारेण विलीयते ॥ ६ ॥

अयमिति। आत्माऽयं देहरूपो यः सोऽहं इदं धनादिकं ममेत्येतावन्मिथ्याभूतज्ञानात्मकं मनः दृश्यं सर्वं नास्त्येतावद्विचारमात्रेण विलीयते ॥ ६ ॥

देहरूप जो आत्मा तो मी, हें धनआदिकरून सर्व माझें आहे असें मिथ्याज्ञानात्मक जें मन, तें च, हें सर्वमिथ्या आहे, देह हा आत्मा नव्हे, धनादिक हीं माझीं नव्हत अशा विपरीत विचारानें लीन होतें. ॥ ६ ॥

उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविवर्जनम् ॥
यदेतन्मनसो रूपं तद्बन्धं विद्धि राघव ॥ ७ ॥

उपादेयेति। उपादेयस्य विषयादेर्यदनुपतनमनुसारणं

ग्रहणमिति यावत् । हेयस्य सर्पादेर्विवर्जनं त्यागः तन्मनसो रूपं । इदं ग्राह्यमिदं नेत्येतावज्ज्ञानात्मकं मनस्तदेव बन्धरूपमेवेति ॥ ७ ॥

आतां बंधनलक्षण सांगतात. विषयांचें ग्रहण व सर्पादिकांचा त्याग करणें असें जें मनाचें स्वरूप ह्म० हें ग्राह्य आणि हें अग्राह्य अशा ज्ञानानें युक्त असणें त्याला बंध ह्मणावें. ॥ ७ ॥

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः स्मृतः ॥
मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥८॥

मन इति । संसारस्य कारणं मन एव । अतएव मनः पुरुषः । मनसा कृतं तदेव कृतमिति ज्ञेयम् । निर्वासनेन मनसा शरीरकृतं न लगति मनोनिबन्धनत्वात्पापपुण्ययोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

संसाराला मनच कारण आहे व पुरुषही मनच आहे. तसेंच मनानें केलें तें देवकृत असें समजावें. वासनारहित मन झालें असतां जें शरीरानें केलेलें तें केलेंनाहीं असें समजावें. कारण, पाप व पुण्य यांना मनाचें निबंधन आहे. ॥ ८ ॥

चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन् सति जगत्रयम् ॥
तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

चित्तमिति । पदार्थानां कारणीभूतं चित्तमेव । चित्ते विद्यमाने जगतां त्रयं विद्यत एव । निर्वासने मनसि जगन्नास्त्येव । तस्मान्मनस एव प्रयत्नेन चिकित्सा कर्तव्या ॥ ९ ॥

सर्व पदार्थांना कारण चित्त आहे व तें आहे ह्मणून हें त्रैलोक्य आहे. तेव्हां तें नष्ट झालें असतां त्रैलोक्यही नष्ट झालें, असें समजावें. याकरितां त्या चित्ताची चिकित्सा करावी. ॥ ९ ॥

राम वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ॥

तस्मान्निर्वासनीभावमाहराशु विवेकतः ॥ १० ॥

रामेति । हे राम वासनायां सत्यां बंधः निर्वासने मनसि मोक्षः तस्माद्विवेकेन मनसि वासनां निराकुरु ॥ १० ॥

वसिष्ठ ह्मणतात. रामा, वासनेनें मन युक्त झालें असतां बंध व वासनारहित मन झालें असतां मोक्ष होतो याकरितां विचारानें वासनेचें निराकरण करावें. ॥ १० ॥

यथाऽभ्रलेखा शशिनं सुधालेपं मषी यथा ॥
दूषयत्येव मेवांतर्नरमाशा पिशाचिका ॥ ११ ॥

यथेति । तृष्णाया एव वासनारूपत्वात्तां निन्दन्ति । हे राम आशारूपिणी पिशाचिका राक्षसी नरं जीवं दूषयति संसारं नयति । निर्मलस्य दूषणे दृष्टांतद्वयं । यथाभ्रलेखा चंद्रं मलिनयति । मषी च सौधम् ॥ ११ ॥

तृष्णा हीच वासना आहे ह्मणून तिची निंदा करितात. वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, तृष्णा ही राक्षसी आहे ती जीवाला दूषित करिते ह्म० जन्ममरणाला घालते. याला दृष्टांत अभ्ररेखा जशी स्वच्छ चंद्राला मलीन करिते व माशिका ह्म० काजळ जसें चुन्यानें स्वच्छ केलेल्या घराला मलीन करिते त्याप्रमाणें. ॥ ११ ॥

अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्वन्हौ त्रिजगत्तृणम् ॥
जुव्हतोन्तर्निवर्तेत राम चित्तादिविभ्रमः ॥ १२ ॥

अन्तरिति । संसारादिन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य त्रैलोक्यरूपं तृणं ज्ञानाग्नौ जुव्हतो नरस्य चित्तादिसर्वो भ्रमः स्वयमेव निवर्तते न तत्र रथानरथयोगानपन्थोभवत्यथरथान्रथयोगान्पथः सृजत इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

संसाराकडे लागलेलीं जीं इंद्रियें त्यांचा रोध करून त्रैलोक्य

ईच तृण, त्या तृणाचा ज्ञानाग्नीमध्यें जो होम करितो त्याचा, चित्त आदिकरून सर्वभ्रम आपोआप नष्ट होतो. ॥ १२ ॥

यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपवित् ॥
स्थीयेत सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते॥१३॥

यदेति। चित्तनाशोपायमुपदिशति । यदा हेयोपादेयपदार्थान्मिथ्याभिभूताञ्ज्ञात्वा किंचिन्न स्मर्यते तदा स्वत एव चित्तं विलीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आतां चित्ताचे नाशाविषयीं उपाय सांगतात. जेव्हां जीव हेय (टाकण्यास योग्य) व उपादेय (ग्रहण करण्यास योग्य) असे सर्व पदार्थ मिथ्या आहेत; असें जाणून कांहींच स्मरण करीत नाहीं तेव्हां स्वतःच तें चित्त लीन होतें. ॥ १३ ॥

घोरं जाग्रन्मयं चित्तं मूढं स्वप्ने व्यवस्थितम् ॥
शान्तं सुषुप्त्यवस्थायां त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ॥१४॥

घोरमिति । जाग्रदवस्थायां तु चित्तं घोरं परमदुःसहं स्वप्नावस्थायां मूढं तिष्ठति सुषुप्त्यवस्थायां शान्तं तिष्ठति । तुरीयावस्थायां नश्यति तदर्थं तुरीया भावनीया ॥ १४ ॥

आतां अवस्थापरत्वें चित्ताचें स्वरूप सांगतात. जागेपणीं चित्त घोर ह्मणजे परमदुःख देणारें असतें. स्वप्नांत तें मूढ असतें आणि निद्राकालीं शांत असतें. आणि तुरीय ह्म० चवथ्या अवस्थेंत नष्ट होतें. याकरितां तुरीय अवस्थेतील चित्ताविषयीं यत्न करावा. ॥ १४ ॥

विलाप्य पङ्कं कतकं रजोप्सु विलयं नयेत् ॥
यथात्मनि तथा विद्धि विलाप्य विलयं मनः ॥१५॥

विलाप्येति । यथा जले वर्तमानं रजः कतकफलं विलाप्य पङ्काभावं नयति जलं च शुद्धं करोति तथा मनोप्या-

त्मनि विलाप्य विलयं नाशं नयेत् । आत्मानं च शुद्धं कुर्यात् ॥ १५ ॥

कतक फल ह्मणजे निवळीचें बीज, जसें जलांतील मलाशीं युक्त होऊन पुढें जलाला मलरहित करितें तसें मन आत्म्याशीं युक्त होऊन चित्ताचा नाश करितें. व पुढें आत्म्यालाही शुद्ध करितें. १५

चित्तं जानीहि संसारो बन्धश्चित्तमुदाहृतम् ॥
पादपः पवनेनैव देहश्चित्तेन चाल्यते ॥ १६ ॥

चित्तमिति । हे राम संसारश्चित्तमेव जानीहि ॥ चित्तमेव बन्धः देहोऽपि चित्तेनैवेतस्ततो भ्रमते । यथा वायुना बाध्यमानस्थिरो वृक्षस्तद्वत् ॥ १६ ॥

वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, चित्त हेंच संसार आणि तें चित्तच बंध आहे. जसा वायु वृक्षाला हालवितो तसें चित्त देहाला इकडून तिकडे भ्रमण करण्याला लावितें ॥ १६ ॥

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तांश्च पीडयन् ॥
अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ १७ ॥

चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातंत्र्यवर्ति यः । ध्यानवार्तादीन् सर्वानवयवान् स्थिरीकृत्य एकांतमुपविश्य प्रथमं मनोजयं कुर्यात् । मुक्तिसाधनानां मनोजयस्य प्राथम्यादित्यर्थः ॥ हस्तं हस्तेनेति स्पष्टम् ॥ १७ ॥

आतां मनोजयाविषयीं सांगतात. अगोदर सर्व अवयवांचें नियमन करून एकांतीं बसून मनाला जिंकावें. कारण, मुक्तीला जीं साधनें सांगितलीं आहेत; त्यांत मनोजय हें पहिलें आहे; करितां त्याविषयीं अगोदर यत्न पाहिजे. तो असा एका हातानें दुसरा हात धरून वरचे व खालचे दांत एकत्र करून (दांत घट्ट मिटून) सर्व अंगांचें आकलन करून व्यापाररहित होऊन जेणेंकरून एकाग्रता होईल तसें करावें. ॥ १७ ॥

चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातंत्र्यवर्ति यः ॥
ध्यानवार्तां वदन्मूढः सकल्लोके न लज्जते ॥१८॥

चित्तमिति । यः पुनर्ध्यानवार्तामेव वदन् सन् स्वतंत्रं प्रवर्तमानशीलं चित्तं जेतुं न शक्नोति स मूढो न लज्जते कथं । चित्तजयेऽसमर्थो ध्यानवार्तां वदन्मूढ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वतंत्र होऊन ज्याला एक मन जिंकतां आलें नाहीं; त्या मूर्खाला मी सर्व अवयवादिक जिंकतों असें लोकांमध्यें बोलण्यास व ध्यान धारणा इत्यादिकांबद्दल चर्चा करण्यास लज्जा कां वाटत नाहीं, तर वाटली पाहिजे. ॥ १८ ॥

एक एव मनोदेवो देवः सर्वार्थसिद्धिदः ॥
अनेन विफलः क्लेशः सर्वेषां तज्जयंविना ॥१९॥

एक इति । मनोलक्षणो देव एवं विजितः सर्वार्थसिद्धिदो भवति । यतस्तस्मान्मनसो जयं विना साधनांतरक्लेशो व्यर्थ एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एक मनोरूपी देवता जिंकली असतां सर्व अर्थाची सिद्धि होते. आणि जर त्याला जिंकल्यावांचून इतर साधनें करील तर मात्र त्या श्रमाचें फल न होतां तो श्रम व्यर्थ जाईल. ॥ १९ ॥

अनुद्वेगः श्रियो मूलमनुद्वेगात्प्रमुच्यते ॥
जन्तोर्मनोजयादन्यस्त्रैलोक्यविजयस्तृणम् ॥२०॥

अनुद्वेगइति । इष्टे वस्तुनि अप्राप्ते य उद्वेगाभावः स एव मोक्षलक्ष्म्याः कारणं नान्यत् । अतएव मनोजयं विना अन्यपदार्थजये प्रयत्नो मिथ्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इष्ट वस्तु प्राप्त झाली नसतां उद्वेग न होणें हेंच मोक्षलक्ष्मीचें कारण ह्मणजे साधन आहे दुसरें नाहीं; याकरितां त्याला आश्रयभूत जें मन त्याला जिंकल्यावांचून अन्य पदार्थ जिंकणें व्यर्थ आहे. ॥२० ॥

सत्सङ्गो वासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणम् ॥
प्राणस्पन्दनिरोधश्चेत्युपायाश्चेतसो जये ॥ २१ ॥

तज्जये साधनमाह । सत्सङ्ग इति । मनसो जये चत्वार उपायाः । एकः सतां संगः । तृष्णात्यागः । ब्रह्मविद्याया वेदांतशास्त्रस्य विचारः । प्राणायामश्चेति । अतश्चतुर उपायान्कुर्वतोऽल्पकाले मनसो जयो भवति ॥ २१ ॥

मनाच्या जयाविषयीं उपाय सांगतात. मनोजयाविषयीं चार उपाय आहेत ते असे, सत्संगति करणें, वासनेचा त्याग, वेदांतशास्त्राचा विचार करणें, आणि प्राणायाम हे उपाय केले असतां अल्पकालानें मनाला जिंकतां येईल. ॥ २१ ॥

पूर्णे मनसि संपूर्णं जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ॥
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥ २२ ॥

मनोजयस्य फलमाह। पूर्ण इति । जिते मनसि सर्वं सुधारसैः पूर्णं भवति तत्रदृष्टान्तः । सोपानच्चरणस्य यथा सर्वा भूमिश्चर्मावृतेव भाति तद्वत् ॥ २२ ॥

मन जिंकलें असतां सर्व जगत् अमृतरसानें पूर्ण आहे असें भासतें. यास दृष्टांत पायांमध्यें जोडा किंवा वाहाणा घालून चाललें असतां त्याला जशी सर्व भूमि चर्मवेष्टित आहे अशी भासते त्याप्रमाणें. ॥ २२ ॥

नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढं बध्यते मनः ॥
सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढं मुच्यते मनः ॥ २३ ॥

नाहमिति । अहं संसारीति भावनया मनसो बन्धः । अहं ब्रह्मेति भावनया मनसो मुक्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

मी ब्रह्म नाहीं संसारी आहें अशा संकल्पानें मन बद्ध होतें.

आणि सर्व ब्रह्मच आहे अशा भावनेनें मनाला मुक्ति होते. याकरितां निरंतर ब्रह्मभावना करावी. ॥ २३ ॥

चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमेकं च सर्वतः ॥
शिष्यते तु परं ब्रह्म शान्तं नित्यमनामयम् ॥ २४ ॥

चित्त इति । मनसि जिते सति संसारो न भासते । एकं स्वजातियविजातीयस्वगतभेदरहितं अविनाशि व्यापकं पूर्णं ब्रह्मैव सर्वतो भाति ॥ २४ ॥

चित्ताचा त्याग केला असतां द्वैत नष्ट होतें ह्म० मन जिंकलें असतां संसार भासत नाहीं, तर एक, सजातीय विजातीय स्वगतभेदरहित असें, व ज्याचा तीन कालींही बाध नाहीं, व व्यापक, असें पूर्ण ब्रह्मच सर्वत्र भासतें. ॥ २४ ॥

चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमृत्योः सचेतसः ॥
यो भवेत्परमानन्दः केनासावुपमीयते ॥ २५ ॥
इति लघुयोगवासिष्ठसारे मनोलयं नाम चतुर्थं प्रकरणम् ॥

चिदिति । ब्रह्मभावगतस्य जरामरणरहितस्य ज्ञानिनो यः परमानन्दो भवेत्तस्योपमा नास्ति । ततोनेनैवानुभावि ज्ञेयो नान्येनाब्रह्मज्ञेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारटीकायां मनोलयं नाम चतुर्थं प्रकरणं ॥

ब्रह्मभावाप्रत गेलेला व जरामरणरहित असा जो ज्ञानी त्याला जो आनंद होतो त्याला उपमा नाहीं, तर त्याचा अनुभव घेऊनच जाणावा. ब्रह्मज्ञान्यावांचून तो जाणणें अशक्य आहे. ॥२५॥ याप्रमाणें मनोलयनामक चतुर्थ प्रकरण समाप्त झालें.

अथ वासनोपशमनं नाम पंचमं प्रकरणम्

वसिष्ठ उवाच ॥ राम स्वात्मविचारोयं कोऽहं

स्यामिति रूपकः ॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्य दहने दहनः स्मृतः ॥ १ ॥

इदानीं वासनोपशमः कथ्यते । रामेति । हे राम अहं इति ईदृशो यः स्वात्मविचारः स एव चित्तलक्षणस्य दुष्टद्रुमस्य दुःप्रापकवृक्षस्य यद्बीजं वासनात्मकं तस्य दाहार्थं वैश्वानरो ज्ञेयः । आत्मविचारमंतरा वासना न क्षीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आतां वासनोपशम सांगतात.

वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, मी कोण आहें असा जो स्वात्मविचार तोच चित्तरूपी जो दुःख देणारा वृक्ष त्याचें वासनारूप जें बीज त्याला दहन करण्याविषयीं अग्नि आहे असें जाणावें. कारण आत्मविचारावांचून वासनेचा क्षय होत नाहीं. ॥ १ ॥

विचारदर्पणे लग्नां धियं धैर्यधुरं गताम् ॥
आधयो न विलुम्पन्ति वाताश्चित्रलतामिव ॥ २ ॥

विचारेति । आधयो मनःपीडाः विचारलक्षणे मुकुरे लग्नामतएव धैर्यभारं प्राप्तां बुद्धिं न बाधन्ते । तत्र दृष्टान्तः यथा आलेख्ये वर्तमानां लतां वाताः न बाधन्ते ॥ २ ॥

विचाराचे ठिकाणीं एकदां बुद्धि स्थिर झाली ह्मणजे आधि (मानासिक व्यथा)पासून त्या बुद्धीला पीडा होत नाहीं. यास दृष्टांत, चित्रांतील झाडें किंवा वल्ली ह्यांस जशी वायूपासून पीडा होत नाहीं त्याप्रमाणें. ॥ २ ॥

विचारोऽध्यात्मविद्यानां ज्ञानं तत्वविदो विदुः ॥
ज्ञेयं तस्यान्तरे वाऽस्ति माधुर्यं पयसो यथा ॥३॥

विचार इति । ब्रह्मविद्यानां यो विचारस्तमेव ज्ञानं बुधा

जानन्ति । ज्ञेयं ब्रह्मज्ञानमध्य एवास्ति । यथा दुग्धमध्ये माधुर्यमास्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

अध्यात्मविद्येचा जो विचार त्यालाच ज्ञाते ज्ञान ह्मणतात. व जाणण्यास योग्य असें त्यामध्येंच आहे. यास दृष्टांत जसें दुग्धामध्यें अविट माधुर्य आहे त्याप्रमाणें. ॥ ३ ॥

विचारेण परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः ॥
अनुकंप्या भवन्तीह ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥४॥

विचारेणाति । आत्मविचारेण परिज्ञातः स्वस्य ब्रह्मणो भावः सत्ता येन ईदृशस्य अतएव उदितात्मनः प्रकाशीभूतब्रह्मसाक्षात्कारस्य तस्य ब्रह्मादयोऽपि देवा अनुकंप्या भवंति कस्मात् ब्रह्मज्ञत्वात् ॥ ४ ॥

आत्मविचारानें ज्यानें ब्रह्मभाव जाणला आहे व ज्याला ब्रह्मसाक्षात्कार झाला आहे तो, ब्रह्मा, विष्णु, शिव ह्यांच्यावरही कृपा करण्याविषयीं समर्थ आहे. कारण ब्रह्म जाणतो ह्मणून.॥४॥

किमिदं विश्वमखिलं किं स्यामहमिति स्वयम् ॥
विचारनिरतस्यैतदसदेव भवेज्जगत् ॥ ५ ॥

किमिदमिति । किमिदं विश्वमहं च क इति निरन्तरं विचारशीलस्य पुंस एतज्जगदसदेव भवेन्न भासते असत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

दृश्य जें जगत् हें काय आहे व मी कोण आहें असा निरंतर विचार करणाराला हें संपूर्ण जगत् खोटें आहे असें वाटेल खरें भासणार नाहीं. ॥ ५ ॥

यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ॥
नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्याम्बुमतिर्मरौ ॥३॥

यस्येति। यस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थावगमान्मूढत्वं क्षीणं तस्य पुनर्वासना नोदेति। यथा मरौ निर्जलदेशे विदुषो जलमतिर्न भवति ॥ ६ ॥

ज्याचें "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" हें संपूर्ण ब्रह्मच आहे अशा वेदवाक्यानें अज्ञान नष्ट झालें आहे त्या ज्ञान्याला वासनाच उत्पन्न होत नाहीं. यास दृष्टांत, निर्जल जो मरुदेश त्याठिकाणीं जशी जलाची विद्वानांस इच्छा होत नाहीं त्याप्रमाणें. ॥ ६ ॥

वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ॥
प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ७ ॥

वासनेति। प्राणस्पन्दस्य निरोधनाद्वासनानाशः। वासनानाशाच्च चित्तं स्वभावं प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राणवायूच्या निरोधानें वासनेचा नाश होतो व वासनानाश झाला असतां दूषित जें चित्त तें शुद्ध होऊन आपल्या खऱ्या स्वरूपाला पावतें म्ह० ब्रह्मच होतें. नंतर कोणतेंही कर्म केलें असतां बाधक होत नाहीं. ॥ ७ ॥

साधुसङ्गमसच्छास्त्रपरोभवसि सन्मते ॥
तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषीमां परां धियम् ॥ ८ ॥

साध्विति। हे सन्मते विचारवति बुद्धे साधुसङ्गमब्रह्मविद्याशास्त्रपरायणो यदि भवसि तर्हि कतिपयैरेवादिनैर्ब्रह्मनिष्ठां बुद्धिं प्राप्नोषि न मासाद्यपेक्षया ॥ ८ ॥

हे सन्मते रामा, जर तूं, साधुसमागम हेंच ब्रह्मविद्याशास्त्र आहे; असें मानून तो समागम करशील तर कांहीं दिवसांनीं तरीं तुला ब्रह्मबुद्धि प्राप्त होईल. ॥ ८ ॥

सत्सङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ॥

शरीरनाशदर्शित्वाद्भावना न प्रवर्तते ॥ ९ ॥

सत्पुरुषसङ्गत्या सद्व्यवहारात्संसारचिंतानिवर्ततेन शरीरस्य नश्वरत्वभावनाच्च वासना क्षीयते । वासनाक्षये साधनत्रयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सत्पुरुषाच्या संगतीनें व त्याच्याशीं व्यवहार केल्यानें संसारचिंता नष्ट होते. केवळ शरीर हें नश्वर आहे अशा भावनेनें वासनेचा क्षय होत नाहीं व वासनेचा क्षय झाल्यावांचून संसारनिवृत्ति होत नाहीं ह्मणून सत्समागम अवश्य करावा. ॥ ९ ॥

दृढभावानुसन्धानाद्विमूढा अपि राघव ॥
विषं नयन्त्यमृततताममृतं विषतामपि ॥१०॥

दृढेति । दृढस्य भावस्य ब्रह्मरूपानुसंधानान्मूर्खा अपि विषं परिणामे दुःखदत्वाद्विषतुल्यं संसारममृततां नयन्ति ब्रह्मस्वरूपतां प्रापयन्ति । अमृतमज्ञानदशायाममृतवद्भासमानं संसारसुखं विषतां नयन्ति ॥ १० ॥

वसिष्ठ ह्मणतात. हे रामा, ब्रह्मस्वरूपाच्या दृढतर अनुसंधानानें मूर्खही, विषरूप ह्मणजे दुःखद जो संसार त्याला अमृतरूप जें ब्रह्मस्वरूप त्याप्रत पाववितात व अज्ञान दशेमध्यें अमृताप्रमाणें भासमान जें विषयसुख तें ज्ञानानें विषवत् ह्मणजे विषाप्रमाणें दुःख देणारें असें मानतात. ॥ १० ॥

सत्यभावेन दृष्टोऽयं देहोदेहोभवत्फलम् ॥
दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमतां याति देहकः ॥११॥

सत्येति । सत्यत्वेन दृष्टोयं देहः अलमत्यर्थं देहो भवति । दिह उपचये अस्य धातोः प्रयोगः । उपचयकरो भवति देहपरंपराकरः संसारप्रापको भवतीत्यर्थः। स एव देहः असत्यत्वेन दृष्टः सन् शून्यतां याति । न भासते मोक्षंददाति ॥११॥

देह खरा आहे अशा बुद्धीनें पाहिलें तर तो देह संसार देणारा होतो कारण दिह धातु उपचय या अर्थी आहे. तेव्हां तो उपचय करणारा ह्मणजे संसार देणारा असा अर्थ सिद्ध होतो आणि तोच देह खोटा आहे अशा बुद्धीनें पाहिला तर मोक्ष देणारा आहे करितां देहावर आसक्ति ठेवूं नये. ॥ ११ ॥

सुखतल्पगतो येन स्वप्ने देहेन दिक्तटान् ॥
परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते क सांप्रतम्॥१२॥

सुखेति । सतो देहस्यासत्त्वेन दृष्टांतः । हे राम त्वं स्वप्नावस्थायां वर्तमाना येन देहेन दिशामन्तान् भ्रमासि स देहो जाग्रदवस्थायां क याति । स्वप्नवदविद्यादशायामसत्यमेव देहादि भासत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

देह दृष्ट असतां तो खोटा कसा याविषयीं दृष्टांत सांगतात. वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, स्वप्नावस्थेंत जो देह अनेक ठिकाणीं गमन करितो तो देह जागा झाल्यावर जसा नसतो त्याप्रमाणें अज्ञान अवस्थेंतील जो हा दृष्ट देह तो ज्ञान प्राप्त झाल्यावर खोटा भासतो. ॥ १२ ॥

देहोहमिति धीस्त्याज्या सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ॥
स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुल्कसी॥१३॥

देह इति । भव्येन मुमुक्षुणा सर्वनाशे प्राप्तेऽपि देहोहमिति बुद्धिर्देहात्ममतिः सर्वथा त्याज्या । यथा साधुना सदाचारेण कुकुरमांससहिता चांडाली न स्प्रष्टव्या ॥ १३ ॥

मुमुक्षु जो आहे त्यानें सर्व नाश होत असला तरी "देहोऽहं" (देहच आत्मा आहे) अशी बुद्धि करूं नये. यास दृष्टांत, सदाचरण करणारानें जशी कुकुरमांस ग्रहण केलेल्या चांडाळणीला स्पर्श करूं नये त्याप्रमाणें मुमुक्षूनें अशा बुद्धीला स्पर्श करूं नये. ॥ १३ ॥

ब्रह्मैकं भावयन् साधुः शान्तस्तिष्ठन्गतव्यथः ॥
ततस्तेऽसावहंभावः स्वयमेव विनश्यति ॥१४॥

ब्रह्मेति । एकं ब्रह्मैव भावयन् गतदुःखो यदा शांतस्तिष्ठति तदा स्वयमेव देहात्मबुद्धिर्विलीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आतां बुद्धि केव्हां नष्ट होते याविषयीं सांगतात. ब्रह्मभावनेनें सर्व दुःखें नष्ट होऊन जेव्हां हा प्राणी शांत होतो तेव्हां ती देहात्मबुद्धि आपणच नष्ट होते. ॥ १४ ॥

सर्वत्रैक्यावबोधेन स्वस्थोन्तःशीतलस्तदा ॥
निरहंकृतिराकाशविशदस्तेन संस्थितः ॥ १५ ॥

सर्वत्रेति । सर्वत्र आब्रह्मादिस्थावरांते संसार एकं ब्रह्मैव तत्र तदाकारेण भासते नान्यदिति दृढभावनयान्तःशीतलः आनन्दमग्नः सन्स्वस्थो भवति तदाहंकारनाशादाकाशवन्निर्मलो देहात्मबुद्धिरहितो भवति । ब्रह्मभावनां विना देहात्मबुद्धिर्न निवर्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तसेंच ब्रह्मापासून स्थावरापर्यंत जो हा दृष्ट संसार हा ब्रह्मच आहे दुसरें कांहीं नाहीं अशा दृढ भावनेनें अंतःकरण शांत व आनंदयुक्त होऊन जेव्हां स्वस्थ होतो, तेव्हां अहंकार नष्ट होऊन आकाशाप्रमाणें स्वच्छ होतो ह्म० देहात्मबुद्धिरहित होतो. कारण ब्रह्मभावनेवांचून देहात्मबुद्धि नष्ट होत नाहीं ह्मणून ती भावना निरंतर करावी. ॥ १५ ॥

अन्तः शीतलतां याहि लब्धायां शीतलं जगत् ॥
अन्तस्तापोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥१६ ॥

इति लघुयोगवासिष्ठसारविवरणे वासनोपशमनं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ॥

अन्तरिति । ब्रह्मभावनयान्तःशीतलं चेत्तर्हि जगदपि शीतलं । अंतस्तृष्णया परिभूतानां तु सर्वसंसारोग्निवद्दाहक एव भासते । पित्तपीडितस्य जिव्हायां शर्करायां अन्तःशीतलत्वमपि यथा दाहकं तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥ इतिलघुयोगवासिष्ठसारविवरणे वासनोपशमनं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ॥

ब्रह्मभावनेनें अंतःकरण शांत झालें ह्मणजे सर्व जगत् शांत आहे असें दिसतें आणि तृष्णेनें अंतःकरण तप्त झालें असतां त्यांना हा संसार अग्निप्रमाणें दाहक होतो. पित्तानें पीडिताला शर्करेनें जसें आंत थंड झालें तरी बाहेरून दाहकत्व असतें त्याप्रमाणें. ॥१६॥ याप्रमाणें हें वासनोपशमन प्रकरण समाप्त झालें.

अथ षष्ठमात्ममननं प्रकरणम्

शुद्धो निरञ्जनोऽनन्तो बोधोहं प्रकृतेः परः ॥
चेष्टमान इमं देहं पश्याम्यन्यशरीरवत् ॥१॥

योब्रह्मभावमादिश्य भक्तानां स्थिरचेतसाम् ॥ आनंदरूपमाधत्ते तं नृसिंहं सदा नुमः ॥ १ ॥ इदानीं मननं निरूपयति । शुद्ध इति । अहमिमं देहमन्यशरीरवत्पश्यामि देहोहं न भवामीत्यर्थः । किंभूतोहं शुद्धः गुणातीतः निरंजनः मायातीतः । अनंतः शाश्वतः । बोधो ज्ञानरूपः प्रकृतेर्मायाया रन्योप्याभासिकदेहसंबंधाच्चेष्टमानो व्यापारं कुर्वल्लोकदृष्या ॥ १ ॥

आतां मननप्रकार सांगतात. मी, शुद्ध, गुणाहून निराळा, मायातीत, निरंजन, शाश्वत असा असून भासमान जो देह त्याचे संबंधानें व्यवहार करणारा असा हा देह अन्य शरीराप्रमाणें पहातों. कारण मला ब्रह्मावांचून दिसत नाहीं असें निरंतर मनन करावें. ॥ १ ॥

एते हि चिद्विलासान्तामनोबुद्धीन्द्रियादयः ॥
असन्तः सर्व एवाहो ह्यवधानं विना स्थिताः ॥२॥

एत इति । यत एते मनोबुद्धीन्द्रियादयः सर्वे भासाः असन्तोविद्यमानाः सन्तोऽवधानं विना सावधानमन्तरेण स्थिताः भासन्ते । कीदृशाः चिद्विलासांताः चिद्विलासो ब्रह्मानुभव एवान्तो नाशो येषां ते ब्रह्मसाक्षात्कारेण न भासन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

आतां हे जे, मन, बुद्धि, इंद्रिय आदिकरून भाव आहेत ते खोटे असतांही अभावध अवस्थेंत खरे भासतात, परंतु यासर्वांचा ब्रह्मामध्यें लय आहे; करितां ते खोटे आहेत व ह्मणूनच ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर ते भासमान राहात नाहींत. ॥ २ ॥

आपद्यचलचित्तोऽस्मि जगन्मित्रं च संपदि ॥
भावाभावविहीनोऽस्मि तेन जीवाम्यनामयम् ॥३॥

आपदिति । यतोऽहमापादि दुःखापत्तावचलचित्तः स्थिरमना अस्मि । संपन्नदशायां जगन्मित्रं विश्वोपकारकोऽस्मि । भावाभावावुदयहानी तद्रहितोऽस्मि तेन कारणेन हर्षविषादराहित्येनानामयं निर्दुःखं यथा तथा जीवामि ॥ ३ ॥

मी आपत्कालीं स्थिरचित्त व संपत्कालीं विश्वावर उपकार करणारा असा असून, उदय व हानी यांनीं रहित असा आहें. व त्या उभयांचीं कारणें जे हर्ष आणि विषाद तद्रहित सुखानें व रोगरहित असा आहें. ॥ ३ ॥

निरीहोऽस्मि निराशोऽस्मि खवत्स्वच्छोऽस्मि निस्पृहः॥
शान्तोस्म्यहमरूपोऽस्मि चिरायुरचलस्थितः ॥४॥

निरीह इति । ईदृशोस्मि कीदृशो निरीहः ईहा संसारिकी चेष्टा सा निर्गता यस्य । निराशस्तृष्णारहितः। खवदाकाशव-

त्स्वच्छो निर्मलः । विषयवासना स्पृहा तद्राहितः । शांतः स्थिरमनाः । अरूपः रूपग्रहणमन्येषामुपलक्षणां । रूपरसगंधस्पर्शशब्देष्वनासक्तः । अतएव चिरायुरविनाशी । अचलः चांचल्यहीनः एवंविधःस्थितोऽस्मि ॥ ४ ॥

आतां मी कसा आहें तें सांगतों. मी निरीह ह्मणजे सांसारिकीचेष्टारहित आहें. तशीच मला आशा नाहीं. आकाशाप्रमाणें निर्मल आहें व निस्पृह ह्मणजे विषयवासनारहित आहें. शांत ह्मणजे स्थिरमनाचा आहें. मला रूप नाहीं, मी चिरायु आहें व अचलही आहें. ॥ ४ ॥

चिदेव पंचभूतानि चिदेव भुवनत्रयम् ॥
विज्ञातमधुना सम्यगहमेव चिदेव हि ॥५॥

चिदिति । अधुना मया सम्यक् समीचीनं विज्ञातं किं पंचभूतानि पृथिव्यादीनि चिदेव ब्रह्मैव । भुवनत्रयं पंचभूतकार्यमपि चिदेव अहमपि चिदेव । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ ५ ॥

आतां मला जें खरें ज्ञान झालें आहे तें सांगतों कीं, भूमिआदिकरून जीं पंचभूतें आहेत तीं सर्व ब्रह्मच आहेत व त्यांचें कार्य जें त्रिभुवन तेंही ब्रह्मच; मीही ब्रह्मस्वरूप आहें याविषयीं प्रमाण "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" ह्मणजे हें सर्व ब्रह्मच आहे अशी श्रुति आहे. ॥ ५ ॥

सर्वातितः सर्वगम्यः खमिवायमहं स्थितः ॥
यत्तदस्ति तदेवाऽस्मि वक्तुं शक्नोमि नेतरत् ॥६॥

सर्वेति । अयं प्रत्यक्षोऽहं सर्वातीतः सर्वं भासमानं जगत्तस्मादतीतः । संसाररूपो नाहमतः सर्वगो व्यापकः खं वियदिव स्थितः । वास्तवं तद्ब्रह्म यदस्ति तदेवास्मि । ओंतत्स-

दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति भगवद्वचनात् तच्छब्देन ब्रह्म तदहमस्मि । इतरत्ततो वक्तुं न शक्नोमि ॥ ६ ॥

आतां प्रत्यक्ष जो मी आहें तो ह्या भासमान जगताहून निराळा आहें. ह्मणजे संसाररूपी नाहीं. ह्मणूनच आकाशाप्रमाणें सर्वव्यापक आहें. वास्तविक पाहिलें असतां जें ब्रह्म आहे तेंच मी आहें याविषयीं "तत्वमसि" इत्यादि श्रुति प्रमाणें आहेत. त्या ब्रह्मावांचून इतर आहे असें ह्मणण्यास मी समर्थ नाहीं. ह्म० ब्रह्मावांचून कांहीं नाहीं. ॥ ६ ॥

मय्यनन्तचिदम्भोधावाश्चर्यं जीववीचयः ॥
समुल्लसन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥७॥

मयीति । इदमाश्चर्यं किं तत् यदनन्तचिदम्भोधौ अपारज्ञानसमुद्रे मयि जीववीचयो जीवलक्षणाऊर्मयः समुल्लसंत्युत्पद्यन्ते । खेलन्ति व्यापारं कुर्वन्ति । प्रविशन्ति पुनस्तत्रैव लीयन्ते । स्वभावतः वीचीनामिव जीवानां स्वभावोयमित्यर्थः ॥७॥

आतां हें आश्चर्य आहे कीं, अपार ज्ञानसमुद्र जो मी त्या माझे ठेकाणीं जीवरूपी ज्या लाटा त्या उत्पन्न होतात. तशाच खेळता-त ह्म० व्यापार करितात, व तेथेंच लीन होतात. परंतु हीं जीं सर्व कार्यें होतात हा त्या जीवरूपी लाटांचा स्वभावच आहे. दुसरें कांहीं नाहीं. ॥ ७ ॥

मय्यनन्तचिदम्भोधौ विश्ववीच्यादिकल्पना ॥
उदेतु वाऽस्तमायातु न मे वृद्धिर्न च क्षयः ॥८॥

मयीति । अनन्तचिदम्भोधौ अनन्तज्ञानसमुद्रे मयि आत्मने विश्ववीच्यादिकल्पना संसाररूपलहरी कल्पना उदेतु अथवास्तं नाशमायातु । विश्वरूपोर्मीणामुदये क्षये वा मे मम वृद्धिर्नवा क्षयोऽस्ति । कस्मात्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

आतां अनंत ज्ञानसमुद्र जो मी त्या माझे ठिकाणीं जी हीं संसाररूपलहरीची कल्पना ती उत्पन्न झाली किंवा लीन झाली तरीं त्या योगानें माझी वृद्धि किंवा क्षय हीं होत नाहींत; कारण पूर्ण ब्रह्मस्वरूपी मी आहें ह्मणून त्यांचा प्रभाव चालत नाहीं. ॥ ८ ॥

मदज्ञानोचितं विश्वं मय्येव लयमागतम् ॥
अपरोक्षचिदानंदसाम्राज्यमधुनाऽस्म्यहम् ॥९॥

मदिति । ममात्मनः अज्ञानेन उदितं विश्वं मय्यात्मनि ज्ञाते सति लयं नाशं प्राप्तं अतोऽधुना अपरोक्षः यश्चिदानंदः स एव साम्राज्यं ऐश्वर्यं तद्रूपोऽहमास्मि ॥ ९ ॥

आत्म्याच्या अज्ञानानें उत्पन्न झालेलें जें विश्व तें आत्म्याचें खरें ज्ञान झालें असतां नाश पावतें; ह्मणून प्रत्यक्ष जो चिदानंद तेंच सामराज्य ह्मणजे ऐश्वर्य ज्याचें असें जें ब्रह्म तद्रूपी मी आहें. ॥ ९ ॥

सर्वभूतांतरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने ॥
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमोनमः ॥१०॥
इति लघुयोगवासिष्ठसारे षष्ठं प्रकरणम् ॥

सर्वेति । एवं विधाय मह्यं ममात्मने एवं नमोनमः । कथं भूताय सर्वभूतांतरस्थाय सर्वेषां भूतानां अंतरे मध्येंतर्यामिरूपेण स्थिताय । तथा नित्यश्चासौ चिदात्मा ज्ञानरूप आत्मा तस्मै । प्रत्यक्चैतन्यरूपाय । प्रतिदेहमंचतीति प्रत्यङ् अतएव चैतन्यस्वरूपस्तस्मै । मदतिरिक्ताभावान्मह्यमेव नम इत्यर्थः ॥ १० ॥ इति योगवासिष्ठसारे विवरणे आत्ममननं नाम षष्ठं प्रकरणम् ॥

सर्वभूतांचे अंतर्यामीं राहणारा, नित्यमुक्त, चिदात्मा, आणि प्रत्यक् चैतन्यरूपी इत्यादि विशेषणांनीं युक्त जें ब्रह्म तत्स्वरूपी जो मी त्या मला नमस्कार असो. ॥ १० ॥ याप्रमाणें आत्ममनन नामक सहावें प्रकरण समाप्त झालें.

अथात्मनिरूपणं नाम सप्तमं प्रकरणम्.

वसिष्ठउवाच॥ बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः॥ कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ १ ॥

आत्मनिरूपणमाह। बहिरिति। हे राघव एवंविधः सल्लोके विहर संसारव्यापारं कुरु। कीदृशः बहिः कृत्रिमः संरंभः उद्यमो यस्य स तथा। हृदि मनसि संरंभेणोद्यमेन वर्जितः अतएव लोकदृष्ट्या बहिरेव कर्ता अन्तर्हृदि तु अकर्ता देहाभिमानादिरर्थः॥ १ ॥

आतां आत्मनिरूपण सांगतात.

वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, या प्रकारें लोकांमध्यें वर्तन ठेव. कीं लोकदृष्टीनें बाहेर उद्योगी आहे असें दिसावें परंतु हृदयांत अकर्ता ह्म० उद्योगरहित असें असावें. ह्मणजे देहाभिमान रहित असावें. ॥ १॥

अन्तः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः॥
बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥२॥

अन्तरिति। हे राघव एवंविधो लोके विहर व्यवहारं कुरु। किंभूतः अन्तर्मनसि संत्यक्ताः सर्वाशास्तृष्णा येन सः यतो वीतरागो विषयाभिलापरहितः। अतएव विवासनः सर्ववासनाशून्यः। तथा बहिरेव सर्वे समाचारा आरंभा यस्य स तथा ॥ २ ॥

पुनः व्यवहार कसा करावा याविषयीं सांगतात. रामा, मनामधील सर्व आशा टाकून व विषयवासना सोडून वासनाशून्य असें असावें आणि बाहेर सर्व उद्योग करावेत. याप्रमाणें लोकांत वागलें असतां तो बद्ध होत नाहीं. ॥ २ ॥

पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीम् ॥
जीवन्मुक्तस्तथा स्वस्थो लोके विहर राघव ॥ ३॥

पूर्णामिति । ध्येयो यः संसारः तस्य त्यागेन विलसति शोभते सा तामेवंविधां पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्यावलंब्य जीवन्मुक्तः स्वभावेन स्वस्थः सन् हे राघव लोके तिष्ठ लोकवत् व्यापारं कुरु ॥ ३ ॥

ध्येय ह्मणजे संसार, त्या संसाराच्या त्यागानें शोभणाऱ्या अशा पूर्ण दृष्टीचें अवलंबन करून तूं स्वस्थ असा लोकामध्यें व्यापार कर; तसें केलें असतां तूं जीवन्मुक्त आहेस. ॥ ३ ॥

एको विशुद्धबोधोहमिति निश्चयवन्हिना ॥
प्रज्वाल्य द्वैतगहनमेक एव सुखी भव ॥ ४ ॥

एक इति । अहमेको नान्यः । सजातीयविजातीयस्वगत भेदरहितः । अतएव विशुद्धबोधः । सत्यज्ञान इत्येवंविधेन निश्चयवन्हिना सिद्धांतरूपपावकेन द्वैतगहनं भेदकाननं द्वैतमन्योन्यमेप इति कृत्स्नादिभेदज्ञानं तदेव गहनं प्रज्वाल्य दग्ध्वा एकः सन् सुखीभव । सुखरूपं स्याः ॥ ४ ॥

मी एक ह्म० सजातीय विजातीय स्वगत भेद इत्यादिकांनीं रहित आहें ह्मणूनच विशुद्ध बोध झालेला असा आहें, व सत्यज्ञान इत्यादि रूपवान् आहें अशा निश्चयरूप अग्नीनें हा मी व हा अन्य अशा द्वैतरूपी वनाचें दहन करून सुखी हो. ॥ ४ ॥

देहोऽहं मानपाशेन दृढं बद्धोऽसि सर्वतः ॥
बोधोऽहं ज्ञानखड्गेन तं निकृत्य सुखी भव ॥५॥

देह इति । अहं देहः इति यो मानो देहाभिमानः स एव पाशः बंधकत्वात्त्वात् । तेन त्वं सर्वतो बद्धोसि । तर्हि कि-

कार्यमतआह । बोधो ज्ञानरूप इति ज्ञानं स एव खड्गः तेन देहाभिमानपाशं निकृत्य विच्छिद्य सुखीभवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

मीच देह आहें असा जो अभिमान होणें, तोच पाश आहे व त्यानें सर्व प्रकारें तूं बद्ध आहेस. आतां जर त्यापासून मुक्त व्हावें अशी इच्छा असेल तर बोध ह्मणजे ज्ञान तोच मी आहें असें जें ज्ञान त्या ज्ञानरूपी खड्गानें तो पाश तोडून तूं सुखी हो. ॥ ५ ॥

अनात्मनि रतिं त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ॥
एकनिष्ठतयान्तस्थः सच्चिन्मात्रपरो भव ॥ ६ ॥

अनात्मनीति । हे राघव ईदृशो भव । किंभूतः निर्विभागः जगत्स्थितौ जगत्स्थित्यां विभजनरहितः जगद्रूपभेदकल्पनाहीनः । एकनिष्ठतया एकस्मिन्नात्मन्येवानिश्चलतयाऽन्तस्थः बहिरिन्द्रियव्यापारहीनः अतएव सच्चिन्मात्रपरः सन् नित्यं चिज्ज्ञानरूपं यद्ब्रह्मतत्परः तदेकभूतं किंकुर्वेदृशो भवामीति चेच्छृणु । अनात्मनि देहादौ रतिं त्यक्त्वा देहाद्यनासक्तिं विनाज्ञानानुदयादिति भावः ॥ ६ ॥

वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, तूं असा हो. ह्मणजे बंध पावणार नाहींस कसा ह्मणशील तर, अनात्म्याच्या ठिकाणीं जी रति आहे तिचा परित्याग करून जगत्स्थितीविषयीं निर्विभाग ह्मणजे भेदकल्पनारहित असा हो. आणि आत्म्याच्या ठिकाणीं एकनिष्ठ असून अंतस्थ, ह्मणजे बाह्य व्यापार शून्य असा सत् चित् स्वरूप जें ब्रह्म तत्स्वरूप हो. तात्पर्य, देहाच्या ठिकाणीं प्रीति न करितां ज्ञान संपादन करून ब्रह्मस्वरूप व्हावें. ॥ ६ ॥

अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम् ॥
सचेतनं विशुद्धं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ ७ ॥

अजाग्रदिति । अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य निद्रा सुषुप्तिः जाग्र-

स्वप्नसुषुप्त्यवस्थारहितस्य तुरीयस्य ते तव विशुद्धस्य यद्रूपं तन्मयः सर्वदा भव । कथंभूतं रूपं सनातनं नित्यं सचेतनं ज्ञानरूपं विशुद्धं निरंजनं । ब्रह्मरूपो भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

जागृती, स्वप्न व निद्रा यांहून निराळें, तुरीय, सचेतन ह्मणजे ज्ञानस्वरूप, सनातन ह्मणजे नित्य, व विशुद्ध ह्मणजे निरंजन जें तुझें स्वरूप तन्मय सर्वदा असावें. ह्मणजे ब्रह्मस्वरूप व्हावें. ॥ ७ ॥

माभव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ॥
भावनामखिलां त्यक्त्वा यन्मयस्तन्मयो भव॥ ८॥

मा भवेति । ग्राह्यभावात्मा ग्राह्यस्वरूपो मा भव । ग्राहकात्मा गृहीतृस्वरूपोऽपि मा भव । किंतर्हि अखिलां समग्रां भावनां ग्राह्यग्राहकत्वादिरूपां त्यक्त्वा यन्मयोऽसि तन्मयो ब्रह्मीभूतो भव ॥ ८ ॥

हे, रामा तूं ग्राह्य, गृहीतृ, स्वरूप न होतां सर्व भावनांचा त्याग करून जें स्वरूप आहे तन्मय व्हावें. ह्मणजे ब्रह्मस्वरूप व्हावें. ॥ ८ ॥

संकल्पेनैव संकल्पं मनसैव मनो मुने ॥
छित्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम्॥ ९॥

संकल्पे नेति । हे मुने मननशील राघव संकल्पं जिघृक्षादिरूपं नैव संकल्पेन्न कुर्यात् । तर्हि किंविधेयं । मनसैव निर्वासनेन मनः संकल्पात्मकं छित्वा निःसंकल्पं विधायात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठ । एतावति संकल्पवर्जनमात्रे किं दुष्करं अनायाससाध्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

हे मुने रामा, तूं जिघृक्षादिरूप[1] जो संकल्प तो करूं नको, तर वासनारहित अशा मनानें संकल्पात्मक मनाला वासनारहित

[1] ग्रहण करण्याची इच्छा.

करून आत्मस्वरूपीं रहा. मग संकल्प नष्ट झाला असतां काय दुष्कर आहे? तर अनायासानें सर्व साध्य आहे असें समज. ॥ ९ ॥

कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव ॥
यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥१०॥

क इति । हे राघव जडोऽचेतनो मूको निरिंद्रियो देहस्तव कः न तव देहेन कश्चित्संबंध इत्यर्थः । यदर्थं यस्य देहस्यार्थे अवशः परवशः सन् त्वं सुखदुःखाभ्यां परिभूयसे सुखदुःखवशो भवसीत्यर्थः ॥ १० ॥

हे रामा, ज्या देहाकरितां परवश होत्साता सुखदुखानें पराभव पावतो असा जड, मूक हा देह तुझा कोण आहे? तर या देहाशीं तुझा कांहीं संबंध नाहीं. ॥ १० ॥

क मांसरुधिरादीनि क त्वं चैतन्यविग्रहः ॥
विजानन्नपि देहेऽस्मिन्नात्मधर्मी न जहासि किं॥११॥

केति । मांसरुधिरादीनि देहस्थानि क । चैतन्यरूपविग्रहः ज्ञानरूपस्त्वं क । एवं जानन्नपि अस्मिन्देहे आत्मबुद्धिं किं न जहासि न त्यजसि ॥ ११ ॥

देहाचे ठिकाणीं असणारीं मांस, रक्त, अस्थि हीं कोणीकडे आणि चैतन्यरूपविग्रह ह्मणजे ज्ञानस्वरूप असा तूं कोणी कडे. तव्हां असें जाणत असून देहाचे ठिकाणची आत्मबुद्धि कां सोडीत नाहींस? ॥ ११ ॥

एतावतैव देवेशः परमात्माऽवगम्यते ॥
काष्ठलोष्ठसमत्वेन देहोयमवगम्यते ॥१२॥

एतावतैवेति । एतावतैव एतावन्मात्रेण परमात्मा अवगम्यते । अयं देहो यस्तु काष्ठलोष्ठसमत्वेन काष्ठतृणतुल्यत्वेनावगम्यते तस्य यत् तृणकाष्ठतुल्यत्वज्ञानं तदेव परमज्ञानमित्यर्थः १२

यावरील प्रकारानेंच परमात्मा जाणावा व काष्ठ, लोष्ठ (ढेंकूळ) तुल्य असा देह आहे असें समजावें. ह्मणजे देह काष्ठलोष्ठतुल्य आहे असें जें ज्ञान तेंच परमज्ञान असें समजावें. ॥ १२ ॥

अहोनु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ॥
यदसत्यमविद्याख्यं तत्पुरः परिवल्गति ॥१३॥

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । नु इति विचारे । इदं चित्रं अद्भुतं किं । यत्सत्यं ब्रह्म तत नृणां विस्मृतं ॥ यदविद्यासंज्ञकमसत्यं तत्पुरोऽग्रे परिवल्गति विस्फुरति स्वं ब्रम्हस्वरूपं विस्मृत्य देहात्मतयाऽजना इति चित्रमित्यर्थः ॥ १३ ॥

हें मोठें आश्चर्य आहे कीं, जें ब्रह्म सत्य असतां त्याचें मनुष्यांना विस्मरण आहे आणि जें अविद्यानामक खोटें आहे त्याचें स्फुरण होतें. ह्मणजे ब्रह्मस्वरूपाला विसरून देहात्मबुद्धिरूप अज्ञानानें हे सर्व जन युक्त आहेत हेंच मोठें आश्चर्य! ॥१३॥

अन्यच्चित्रं यत्परमं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ॥
यन्ममेदमविद्याख्यं तत्पुरः प्रबलायते ॥ १४ ॥

अन्यदिति । अन्यदपि चित्रं । यत्परमं ब्रम्ह तन्नृणां विस्मृतं यन्ममेदमित्यहंकारममकारास्पदं तत्पुरोऽग्रे प्रबलं बलवत् भवति ॥ १४ ॥

तसेंच दुसरेंही एक आश्चर्य आहे तें असें कि, जें ब्रह्मस्वरूप त्याची विस्मृति होऊन, अहंकाररूप जें अविद्यास्वरूप तेंच अग्रभागीं स्फुरण होतें. १४ ॥

सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना सा विमुक्तिदा ॥
भेदबुद्धिरविद्येयं सर्वथा तां परित्यज ॥ १५ ॥
इति लघुयोगवासिष्ठसारे सप्तमं प्रकरणम् ॥

सर्वमिति । यस्यान्तश्चित्ते सर्वं ब्रह्मेति भावना वासना सा विमुक्तिदा मोक्षदात्री । या भेदबुद्धिः सा अविद्या तां भेदबुद्धिं परित्यज ॥ २९ ॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारविवरणे सप्तमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

सर्व ब्रह्मस्वरूप आहे अशी जी अंतर्यामीं भावना होते तीच मुक्ति देणारी आहे. ह्मणून भेदबुद्धि जी अविद्या तिचा सर्वथा परित्याग कर ह्मणजे ब्रह्मस्वरूपयुक्त असा मुक्त होशील. ॥ १९ ॥ याप्रकारें सप्तम प्रकरण समाप्त झालें.

अथात्मार्चनं नामाष्टमप्रकरणम्

वसिष्ठ उवाच॥यदि देहं पृथक्कृत्य चिति विश्रम्य तिष्ठसि ॥ तदा तृणीकृताशेषः स्वयमेको भविष्यसि ॥१॥

आत्मनिरूपणमाह यदीति । देहं शरीरं पृथक् कृत्य दूरे कृत्वा चिति चैतन्ये विश्रम्य यदि त्वं तिष्ठसि । यद्वा हे राम यदि त्वं देहं पृथक् कृत्य देहादिभ्यो विविच्य चिति विश्रम्य चिदेकाग्रो भूत्वा तिष्ठसि । तदा तृणीकृताशेषः तृणी कृतमशेषविश्वं येनेदृशः सन् स्वयमेको ब्रह्म भविष्यति । तत्र दृष्टांतमाह । अष्टावक्र । यदि देहं पृथक्कृत्य चिति विश्रम्य तिष्ठसि ॥ अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥ एवमेवे सर्थः ॥ १ ॥

आतां आत्मनिरूपण सांगतात.

वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, जर तूं हें शरीर आत्म्याहून निराळें आहे असें मानून चैतन्याचे ठिकाणीं विश्रामाला पावशील तर सर्व जगताला तृणाप्रमाणें मानून एक जें ब्रह्म तत्स्वरूप होशील. आणि आजच बन्धमुक्त सुखी व शान्त असा होशील. ॥ १ ॥

येनेदं वेत्सि तज्ज्ञात्वा कुरु प्रत्यङ्मुखं मनः॥
तत्र प्रकाशरूपत्वं द्रक्ष्यसि स्फुटमात्मनः ॥२॥

येनेदमिति । येनात्मना इदं जगद्वेत्सि जानासि तत् ज्ञात्वा मनः प्रत्यङ्मुखमात्माभिमुखं कुरु । तत आत्माभिमुखमनसा आत्मनः प्रकाशरूपत्वं स्फुटं द्रक्ष्यसि ॥ २ ॥

ज्या आत्म्यानें हें संपूर्ण जगत् जाणतोस त्या आत्म्याला जाणून मनाला आत्माभिमुख कर ह्मणजे त्या आत्माभिमुखमनानें आत्म्याचें जें प्रकाशरूप तें स्पष्ट जाणशील. ॥ २ ॥

येन शब्दं रसं रूपं गंधं जानासि राघव ॥
तमात्मानं परं ब्रह्म जानीहि परमेश्वरम् ॥ ३ ॥

येनेति । हे राघव येनात्मना शब्दस्पर्शरूपरसगंधान्त्वं जानासि तमात्मानं जीवं परमेश्वरं नियंतारं परंब्रह्म जानीहि ॥ ३ ॥

हे रामा, ज्या आत्म्यानें शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध यां सर्वांस जाणतोस असा जो आत्मा तोच परब्रह्म ह्म० परमेश्वर आहे असें समज. ॥ ३ ॥

यत्र भावाहि स्पन्दन्ते निर्मीयन्ते च येन च ॥
तमेवात्मानमात्मानं रूपं जानीहि राघव ॥४॥

यत्रेति। यत्रात्मनि भावाः पृथिव्यादयः पदार्थाः स्पन्दन्ते चेष्टन्ते । येनात्मना निर्मीयन्त उत्पाद्यन्ते तमेवात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं नियंतारं परंब्रह्म जानीहि ॥ ४ ॥

ज्या आत्म्याचे ठिकाणीं पृथिवी आदिकरून सर्व भाव व्यापार करितात व ज्यानें ते भाव निर्माण केले जातात, असा जो आत्मा तोच ब्रह्म व परमेश्वरस्वरूपी आहे असें समज. ॥ ४ ॥

यत्तज्ज्ञेयमिदं तत्त्वं नेति संत्यज्य युक्तिभिः ॥
प्राप्यावशिष्टं चिन्मात्रं सोऽहमस्मीति भावय॥५॥

यदिति । यदिदं तत्त्वमिति ज्ञेयं जगत्संबंधि तद्युक्तिभिर्न्यायैर्नेति संत्यज्य त्यागे क्रियमाणे यदवशिष्टं सर्वावधिभूतं चिन्मात्रं निरवधेर्निषेधस्यासंभवात् तच्चिद्रूपं प्राप्य सोऽहमस्मीति पुनः पुनर्भावय ॥ ५ ॥

हें जें सर्व दृष्ट आहे तें सर्व तत्स्वरूप आहे. व जें युक्तींनी त्याग करून शेष राहिलें, तसेंच चित्स्वरूप असून ज्यामध्यें निषेधाचा अभाव आहे असें जें ब्रह्मस्वरूप तें मी आहें अशी भावना धारण कर. ॥ ५ ॥

ज्ञानं न भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथक् नहि ॥
अतो नात्मेतरत्किंचित्तस्माद्भेदो न विद्यते ॥६॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं भवतः सकाशाद्भिन्नं न अतो ज्ञेयं च ज्ञानात्पृथक् नहि । अपूर्त इव इतरत् ब्रह्मभिन्नं किंचिन्नास्ति ॥ तस्माद्भेदो द्वैतं न विद्यते ॥ ६ ॥

ज्ञान तुझ्याहून निराळें नाहीं व ज्ञेय[1] जें ब्रह्म तें ज्ञानाहून भिन्न नाहीं. ह्मणून आत्म्याहून इतर कांहीं नाहीं. तेव्हां अर्थातच भेद राहिला नाहीं. ॥ ६ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राद्या यद्यत्कुर्वन्ति सर्वतः ॥
तदहं चिद्वपुः सर्वं करोमीत्येव भावय ॥७॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राद्या देवाः सर्वतः सर्वदा यत्सृष्टिस्थितिसंहारसर्गपालनादि यत्कुर्वन्ति चिद्वपुः चैतन्यरूपोऽहमेव तत्सर्वं करोमीति भावय ॥ ७ ॥

---

१ जाणण्यास योग्य तें.

ब्रह्मा, विष्णु, शिव, इंद्र इत्यादि देव जें जें सर्व करितात ह्मणने अनुक्रमें उत्पत्ति, पालन, संहार व पर्जन्य वर्षाव हीं सर्व चित्स्वरूप असा मीच करितों अशी भावना कर. ह्मणजे हे सर्व देव व आपण हे सर्व ब्रह्मस्वरूप आहेत असें मान. ॥ ७ ॥

अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमव्ययः ॥
न भूतं नास्ति नो भावि मत्तोन्यदिति भावय ॥ ८ ॥

अहमिति । इदं सर्वं विश्वमहमेवाव्ययोऽविनाशी । परमात्माप्यहमेकमतोऽन्यद्भूतं नास्ति न वर्तते । न भावि न भविष्यतीति चिन्तय ॥ ८ ॥

सर्व विश्व मीच आहें, व अव्यय जो परमात्मा तोही मीच आहें. तसेंच माझ्यावांचून या मागें कांहीं झालें नाहीं व पुढें होणारें नाहीं असें चिंतन कर. ॥ ८ ॥

एकं ब्रह्म चिदाकारं सर्वात्मकमखण्डितम् ॥
निष्कम्पं भूरि वाशेषमिति भावय यत्नतः ॥ ९ ॥

एकमिति । एकमेवाद्वितीयं चिदाकारं चैतन्यरूपं सर्वात्मकं सर्वस्वरूपमखंडितमव्ययं । निष्कम्पं । कंपरहितं । भूरि बहुधाथवाशेषमुर्वरितमशेषं सर्वं ब्रह्मैवास्तीति यत्नतश्चिन्तय ॥ ९

एक, चित्स्वरूप, सर्वात्मक, अखंडित, निष्कंप, अनंत व ज्याहून अन्य कांहीं नाहीं असें जें ब्रह्म, त्याची यत्नानें तेंच मी आहें अशी भावना कर, ह्मणजे चिंतन कर. ॥ ९ ॥

नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्ति निरन्तरम् ॥
आनन्दपूर्णं सर्वत्रेत्यनुद्वेगादुपास्यताम् ॥ १० ॥

नाहमिति । अहं नास्ति अन्यदपि नास्ति आनंदपूर्णं निरंतरं ब्रह्मैवास्तीति उद्वेगं विहाय उपास्यतां सेव्यतां ॥ १० ॥

मी नाहीं व दुसरेंही कांहीं नाहीं तर, आनंदमय, पूर्ण व निरंतर असणारें असें ब्रह्मच आहे. त्या ब्रह्माची उद्वेग सोडून सेवा करावी ह्मणजे तत्स्वरूपता प्राप्त होते. ॥ १० ॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धे सामान्ये सर्वदेहिनाम् ॥
योगिनः सावधानत्वं यत्तदर्चनमात्मनः ॥११॥
इति लघुयोगवासिष्ठसारे अष्टमप्रकरणम् ॥८॥

ग्राह्येति । सर्वदेहिनां ग्राह्यग्राहकसंबन्धे सामान्ये साधारणे सति योगिनो यत्सावधानत्वं तदेवात्मार्चनं पूजनं । नहि पुष्पादिभिः पूजनं भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारे विवरणे आत्मार्चनं नाम अष्टमं प्रकरणम् ॥

सर्व प्राण्यांचा ग्राह्यग्राहकसंबंध असतां योगी जो सावधपणा ठेवतात तीच आत्म्याची पूजा असें समजावें. कारण, ते योगी कोणत्याही कालीं आत्मध्यानाला सोडीत नाहींत ह्मणून तेंच आत्मपूजन समजावें. पुष्पादिक उपचारांनीं जें पूजन करितात तें उपयोगी नाहीं. ॥ ११ ॥ याप्रकारें हें अष्टम प्रकरण झालें.

अथात्मनिरूपणं नाम नवमं प्रकरणम्.

वसिष्ठ उवाच ॥ तस्मिन्देहेन्द्रियादीनां संघाते
स्फुरति स्वतः ॥ अयं सोऽहमिति भावः स
जीवो मलगुण्ठितः ॥१॥

इदानीमात्मानं निरूपयति । वसिष्ठ उवाच । तस्मिन्निति । तस्मिन्प्रसिद्धे देहेन्द्रियादीनां संघाते अयं सोहमिति भावेन स्वतो यः स्फुरति स कृत्रिममलेन गुंठितश्चेष्टितो जीवो ज्ञेयः ॥ १ ॥

आतां आत्मस्वरूप सांगण्याकरितां प्रथम जीवस्वरूप वर्णन करितात. वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, प्रसिद्ध जो इंद्रियसमुदाय त्याचे ठिकाणीं तोच मी आहें असा जो अभिमान स्फुरण पावतो व कृत्रिममलानें युक्त असतो तो जीव समजावा. ॥ १ ॥

सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति घननिश्चये ॥
स्थितिं याते शमं याति जीवो निःस्नेहदीपवत् ॥२॥

सर्वमिति। सर्वमिदं चिद्रूपमाकाशवन्निर्मलं ब्रह्मेति घने निबिडे निश्चये स्थितिं याते सति जीवो निःस्नेहदीपवत् तैलं विना दीप इव शमं याति। अयमर्थः। यथा निस्तैलो दीपो दीपत्वं विहाय महातेजोरूपो भवति कारणे लीयते तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

तो जीव, हें सर्व चित्स्वरूप, आकाशाप्रमाणें निर्मळ असें ब्रह्म आहे असा दृढ निश्चय झाला असतां, तत्स्वरूप ह्मणजे ब्रह्मस्वरूप होतो. तैलरहित दीप जसा दीपत्वस्वरूप टाकून महा तेजस्वरूप जें कारण त्यामध्यें लीन होतो त्याप्रमाणें तो ब्रह्मांत लीन होतो. ॥ २ ॥

स्वमहत्वं यथोपेक्ष्य कश्चिद्विप्रो दुरीहया ॥
अङ्गीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः ॥३॥

स्वेति। यथा कश्चिद्विप्रोऽपि स्वकीयं महत्वमुपेक्ष्य दुरीहया दुष्टचेष्टया नीचसेवादिना शूद्रत्वमङ्गीकरोति। तथेश्वर आत्माऽज्ञानेनजीवत्वमङ्गीकरोति ॥ ३ ॥

जसा श्रेष्ठ ब्राह्मण आपल्या महत्वाची उपेक्षा करून दुष्ट व नीच सेवेनें शूद्रत्वाचा अंगीकार करतो. त्याप्रमाणें ईश्वर ह्मणजे आत्मा अज्ञानानें जीवपणाचा अंगीकार करितो. वास्तविक पाहिलें तर तो ज्ञानस्वरूप आहे. ॥ ३ ॥

असत्यमेव संकल्प्य भ्रमेणेदं शरीरकम् ॥
जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोत्थितम् ॥ ४ ॥

असत्यमिति । जीव इदमसत्यमेव शरीरं संकल्प्य मूढात्मा सत्पश्यति मन्यते । यथा बालो मिथ्याभूतमुत्थितं यक्षं पश्यति ॥ ४ ॥

जसा अज्ञानी बालक खोट्या मशाला (बागुलबुवा) खरें मानतो त्याप्रमाणें तो जीव असत्य संकल्पानें भ्रमी होऊन मूढ असा हें शरीर सत्य नसतांही सत्य मानतो. ॥ ४ ॥

मृत्सेभके यथेभत्वं शिशुरध्यस्य वल्गति ॥
अध्यस्यात्मनि देहादीन्मूढस्तद्वद्विचेष्टते ॥ ५ ॥

मृत्सेति । यथा शिशुर्बालो मृत्सेभके मृत्तिकागजे इभत्वं गजत्वं अध्यस्य आरोप्य वल्गति । तथा मूढ आत्मनि देहादीनध्यस्य विचेष्टते ॥ ५ ॥

जसा बालक मातीच्या हत्तीचे ठिकाणीं हा खरा हत्ती आहे, असें मानून क्रीडा करितो त्याप्रमाणें मूढ आत्म्याच्या ठिकाणीं देहादिकांचा आरोप करून त्याच्या निश्चयानें क्रीडा करितो. वस्तुतः ते देहादिक सर्व असत्य आहेत. ॥ ५ ॥

चित्रसर्पः परिज्ञातो न सर्पभयदो यथा ॥
जीवसर्पः परिज्ञातस्तथा दुःखे न दुःखदः ॥ ६ ॥

चित्रेति । यथा चित्रे लिखितः सर्पः परिज्ञातः सन् सर्पभयदो न भवति । तथा जीवरूपः सर्पो ब्रह्मत्वेन ज्ञातो दुःखे दुःखदायी न भवति ॥ ६ ॥

जसें चित्रांतील सर्पाचें यथार्थ ज्ञान झाल्यानंतर तो भय देणारा होत नाहीं त्याप्रमाणें जीवरूपी सर्पाचें ब्रह्मस्वरूपानें ज्ञान झालें असतां तो या संसाराचे ठिकाणीं भय देणारा होत नाहीं. ॥ ६ ॥

स्रजि सर्पोऽयमध्यस्तो मालायामेव लीयते ॥
आत्मनि प्रोत्थितो भेद आत्मन्येव विलीयते ॥ ७ ॥

स्रजीति । यथा स्रजि मालायां भ्रमादुत्थितः सर्पः मालाज्ञानान्मालायामेव लीयते तथा आत्मनि भ्रमोत्थितो भेद आत्मनः स्वरूपज्ञानादात्मन्येव विलीयते ॥ ७ ॥

जसा माळेचे ठिकाणीं भ्रमानें उत्पन्न झालेला सर्प माळेचें खरें ज्ञान आलें असतां त्या माळेमध्येंच लीन होतो. त्याप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं भ्रमानें उत्पन्न झालेला भेद आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानानें त्यामध्येंच लीन होतो. ॥ ७ ॥

नैकमप्यङ्गदाद्यं च यथैकं हेमसंस्थितम् ॥
उपाधिभिरनेकोऽपि तथात्मैकः स्वरूपतः ॥ ८ ॥

नैकमिति। यथानेकमप्यङ्गदं आदिशब्देन कुंडलकंकणादिसंस्थितं सदेकं हेमैव । तथा उपाधिभिरनेकोप्यात्मा स्वरूपतो ब्रह्मरूपेणैकैव ॥ ८ ॥

सुवर्णाचे अलंकार अनेक असले तरी जसें सुवर्ण एकच आहे त्याप्रमाणें उपाधीनें आत्मा अनेक आहे असा भासला तथापि तो ब्रह्मस्वरूपानें एकच आहे. ॥ ८ ॥

शरीरेऽवयवा यद्वद्विकाराश्च यथा मृदः ॥
अद्वैतं द्वैतवद्भाति तथा स्थावरजङ्गमम् ॥ ९ ॥

शरीर इति । यथा शरीरेऽवयवा हस्तपादादयो नाना भवंति । यथा मृदो विकारा घटशरावादयो नाना भांति तथाऽद्वैतं ब्रह्मैव स्थावरं जङ्गमरूपं द्वैतवद्भाति ॥ ९ ॥

जसे शरीराचे अवयव निराळे भासतात, व मृत्तिकेचे घट, शराव, असे अनेक विकार भासतात. परंतु वास्तविक पाहिलें असतां मृत्ति-

का व शरीर हीं व त्यांचे अवयव व विकार हे एकत्र आहेत त्या-प्रमाणें स्थावर व जंगमरूप अद्वैत जें ब्रह्म तें द्वैतरूपी भासतें. ॥९॥

मणितोयघृतादर्शेष्वेकमप्याननं यथा ॥
भात्यनेकमिवात्माऽपि तथा धीष्वनुबिम्बितः॥ १०॥

मणीति । यथैकमेवाननं मुखं मणौ तोये घृते त्वादर्शे च पृथक् प्रतिबिंबितमप्येकमेव सदनेकमेव भाति तथा एकवात्मा धीषु बुद्धिष्वाबिंबितोऽनेक इव भाति ॥ १० ॥

जसें मुख एक असतां मणी, उदक, घृत, व आरसा यांत निरनिराळें प्रतिबिंबित झालें ह्मणजे अनेकाचें भान होतें त्याप्रमाणें आत्मा एक असतां अनेक बुद्धिचे ठिकाणीं प्रतिबिंबित असल्यामुळें अनेक आत्मे आहेत असा भास होतो. ॥ १० ॥

धूलिधूमाम्बुदैर्यद्वन्मलिनीक्रियते नभः ॥
परामृष्टस्तथैवात्मा विशुद्धः प्राकृतैर्गुणैः ॥११॥

धूलीति । यथा निर्मलमपि नभो धूमसंबंधमलिनीक्रियते । तथा विशुद्ध आत्मा प्रकृतिसंबन्धिगुणैः परामृष्टो मलिनीक्रियते ॥ ११ ॥

जसें आकाश स्वच्छ असतां धूली, धूम व मेघ यांच्या योगानें मलीन होतें तसें आत्मस्वरूप शुद्ध असतां प्रकृतिगुणानें युक्त झाल्यामुळें मलीन आहे असा भास होतो. ॥ ११ ॥

अग्निसङ्गाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति ॥
आत्मसङ्गात्तथा गच्छत्यात्मतामिन्द्रियादिकं॥१२॥

अग्नीति । यथा लोहमग्निसङ्गादग्नित्वं गच्छति तथेन्द्रिया-दिकमात्मसङ्गादात्मत्वं गच्छति ॥ १२ ॥

लोह जसें अग्नीच्या संगानें अग्नित्व पावतें, तसें आत्मसंगतीनें इंद्रियादि हीं सर्व आत्मस्वरूप पावतात. ॥ १२ ॥

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेंदुना ॥
तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥१३॥

अदृश्य इति । यथाऽदृश्यो राहुरिन्दुना गृहीतेन दृश्यते तथा अनुभवमात्रात्मा अरूप आत्मा दृश्येन शरीरादिना कृत्वाऽवलोक्यते ॥ १३ ॥

जसा राहु अदृष्ट असतां चंद्रग्रहणकालीं दृष्ट होतो तसा आत्मा अस्वरूप आहे तरी अनुभवानें व शरीरादिकांनीं तो पाहतां येतो. ॥ १३ ॥

आत्मनोजडसङ्गात्स्यादनात्मत्वं जडस्य तु ॥
स्यादात्मसङ्गादात्मत्वं जलाग्न्योः सङ्गवन्मिथः ॥१४॥

अनात्मन इति । आत्मनो जडशरीरादेः सङ्गादनात्मत्वं । जडस्यात्मसङ्गादात्मत्वं एवं परस्पराध्यासः । तत्र दृष्टांतः जलाग्न्योः संगात् यथाऽग्नेजलत्वं जलस्याग्नित्वमिति ॥ १४ ॥

आत्म्याला जड जें शरीरादि त्यांच्या संगतीनें अनात्मत्व येतें व जडाला आत्म्याच्या संगतीनें आत्मत्व येतें. याचा दृष्टांत, जल व अग्नि यांच्या संसर्गानें परस्परांस तत्तत्स्वरूपप्राप्ति होते त्याप्रमाणें. ॥ १४ ॥

असत्यजडचित्तांशनयनाच्चिद्वपुर्जनुः ॥
महाजलगतोत्थाग्निरिव रूपं स्वमुज्झति ॥१५॥

असत्येति । असत्यस्य जडरूपस्यांशस्य नयनाज्जडरूपान्तःकरणस्य चिद्रूपत्वभावनाच्चिद्वपुश्चिद्रूप आत्मा जनुर्जन्म उज्झति त्यजति मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः अग्निर्महाजलगतो यथारूपमग्नित्वमुज्झति ॥ १५ ॥

असत्य व जडरूपान्तःकरणाची चित्स्वरूपाचे ठिकाणीं भावना केली असतां, ह्मणजे तशा प्रकारचें अन्तःकरण चित्स्वरूप आहे अशा भावनेनें, चित्स्वरूप जो आत्मा तो जन्मापासून मुक्त होतो. जसा अग्नि सोन्या उदकांत टाकिला असतां आपलें रूप ह्मणजे अग्निस्वरूप टाकितो त्याप्रमाणें. ॥ १५ ॥

इक्षौ गुडास्तिले तैलं काष्ठे वह्निर्दृषत्ययः ॥
येनावाप्यं वपुष्यात्मा लभ्यते चैव यत्नतः ॥१६॥

इक्ष्वादीति । यथेक्षौ वर्तमानो गुडो यत्नेन लभ्यते तिले वर्तमानं तैलमपि यत्नेनैव लभ्यते काष्ठे वह्निश्च । दृषदि पाषाणेऽयो लोहं यत्नेन दाहादिना लभ्यते येनावाप्यं च यत्नेन यथा लभ्यते । तथा वपुःषु देहेषु वर्तमान आत्मा यत्नेन श्रवणमनननिदिध्यासनादिना लभ्यते ॥ १६ ॥

उसामध्यें गुळ, तिळांत तेल, काष्ठांत अग्नि, दगडांत लोखंड, गाईचे ठिकाणीं तूप हीं यत्न केला असतां जशीं प्राप्त होतात त्याप्रमाणें देहामध्यें यत्न केला तर ह्मणजे श्रवण, मनन, निदिध्यसन हीं केलीं असतां आत्मप्राप्ति होते. ॥ १६ ॥

स्फटिकात्मनि नीरन्ध्रे स्थितं खं वीक्ष्यते यथा ॥
तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरः ॥ १७ ॥

स्फटिकेति । यथा नीरन्ध्रेऽपि स्फटिकस्वरूपे स्थितं खमाकाशं वीक्ष्यते तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरो दृश्यते १७

छिद्ररहितस्फटिकामध्यें जसें त्यांतील आकाश दिसतें त्याप्रमाणें सर्व पदार्थांचे ठिकाणीं चित्स्वरूप परमेश्वर दृष्टिगोचर होतो. ॥ १७ ॥

बहिरन्तः स्फुरज्ज्योतीरत्नकुम्भप्रदीपवत् ॥
स्वप्रकाशाद्यथैवैकं स्वरूपमात्मनस्तथा ॥ १८ ॥

बहिरिति। ज्योतिः स्वप्रकाशाद्बहिरन्तः स्फुरदपि यथैकमेव। अत्र दृष्टांतः रत्नकुम्भप्रदीपवत् रत्नैर्बहिरन्तश्च कुम्भप्रदीपोऽन्तर्मध्य एव। तथा आत्मनः स्वरूपं बाहरन्तः मनसि विषयेष्वपि भासमानमेकमेव ॥ १८ ॥

कोणतेंही तेज जसें आंत किंवा बाहेर सारखें असतें त्याप्रमाणें आत्मस्वरूप अंतः ह्मणजे मनांत व बहिः ह्मणजे विषयाचे ठिकाणीं सारखें आहे. जसा रत्नाचा कुंभ करून त्यामध्यें दीप ठेविला असतां तो आंत व बाहेर सारखा प्रकाशक असतो त्याप्रमाणें. ॥ १८ ॥

दर्पणे बिंबितो ह्यर्कः प्रकाशं कुरुते यथा ॥
तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छधीष्वनुबिम्बितः ॥१९॥

दर्पण इति। दर्पणे आदर्शे प्रतिबिम्बितो भानुर्यथा प्रकाशं कुरुते तथा स्वच्छधीषु निर्मलचित्तेष्वनुबिम्बित आत्मा विषयान्प्रकाशयति ॥ १९ ॥

आरशावर प्रतिबिंबित सूर्य जसा प्रकाश करितो त्याप्रमाणें निर्मल बुद्धिच्या ठिकाणीं प्रतिबिंबित आत्मा सर्व विषयाला प्रकाशक आहे. ॥ १९ ॥

यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी ॥
रज्वां भुजङ्गवद्भाति स्वयमात्मा सदोदितः ॥२०॥

यत्रेति। यत्रात्मनि स्थितेयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभामात्ररूपा सती रज्वां भुजङ्गन्यायेन भाति। स आत्मा सदोदितः। प्रकाशकोऽस्ति। यथा रज्ज्वज्ञानं सर्पभ्रमोत्पादकं तथा आत्माऽज्ञानं विश्वस्फूर्तिकरमित्यर्थः ॥ २० ॥

आत्म्याच्या ठिकाणीं ही भासणारी विश्वशोभा दोरीवर जशी सर्पभ्रांति होते त्याप्रमाणें भासते. जसें रज्जूचें अज्ञान सर्पभ्रमाला

कारण आहे तसें आत्मविषयक अज्ञान विश्वस्फूर्तीला कारण आहे. आत्मा तर स्वतः प्रकाशक आहे. ॥ २० ॥

आद्यन्तरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः ॥
आत्मा निरूपिताकाशो जीवस्याद्यः परात्परः ॥२१॥

आत्मस्वरूपमाह । श्लोकैः षड्भिः । आद्यन्तेति । आद्यन्ताभ्यामुत्पत्तिनाशाभ्यां रहितः चैतन्यरूपः सत्यस्त्रिकालावस्थायी विकल्पाद्भेदाद्रहितो निरूपितमाकाशं येन । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इति श्रुतेः जीवस्याद्यस्वरूपभूतः परात्सर्वस्मात्पर ईदृश आत्मा ॥ २१ ॥

आतां सहा श्लोकांनीं आत्मस्वरूप सांगतात. आत्मा, आद्यन्त ह्मणजे उत्पत्ति नाश यांनीं रहित, चैतन्यस्वरूप, सत्य ह्मणजे त्रिकाल असणारा, भेदरहित, ज्यापासून आकाशाची उत्पत्ति झाली व जो जीवाचें आद्यस्वरूप, आणि सर्वांहून पर असा आहे. ॥२१॥

आत्मा विशुद्धचैतन्यस्वरूपः शाश्वतो विभुः ॥
निर्विकारःस्वयंज्योतिः स्वभावोऽर्कप्रकाशवत् ॥२२॥

आत्मेति । विशुद्धचैतन्यं स्वरूपं प्रकाशो यस्य । शाश्वतो नित्यः । विभुर्व्यापकः । विकाररहितः स्वयंप्रकाशः अर्कप्रकाशवत्स्वभावः स्वसत्ता यस्य स ईदृश आत्मा ॥ २२ ॥

तसाच शुद्धप्रकाश, नित्य, व्यापक, निर्विकार, स्वयंप्रकाश व सूर्यप्रकाशाप्रमाणें ज्याची स्वसत्ता ह्मणजे प्रकाश आहे असा आहे. ॥ २२ ॥

आत्मानुभवमात्रात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥
प्रकाशानन्यचैतन्याव्यतिरिक्तोऽनलो भवेत् ॥२३॥

आत्मेति । अनुभवमात्रस्वरूपः सर्वगो व्यापी सर्वेषां सं-

श्रय आधारः । प्रकाशादनन्यः प्रकाशरूपः चैतन्याव्य तिरिक्तश्चैतन्यरूपः । यथाग्निरुष्णरूपः स आत्मा ॥ २३ ॥

तसाच, अनुभवानेंच ज्याचें स्वरूप समजतें, व्यापक, सर्वांना आश्रय, प्रकाशस्वरूप, चैतन्यस्वरूप, जसा अग्नि आहे, त्याप्रमाणें आत्मा आहे. ॥२३ ॥

चित्तवर्जितचिन्मात्रः परमात्माऽवभासकः ॥
सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलो निश्चलाश्रयः॥ २४ ॥

चित्तेति। अन्तःकरणचतुष्टयाद्भिन्नः चिद्रूपः भासकः । प्रकाशकः । बाह्याभ्यन्तरव्यापी। कलातीतः निश्चल आश्रयो यस्य स ईदृशः परमात्मा ॥ २४ ॥

तसेंच अंतःकरणचतुष्टयाहून निराळा, परमात्मा, प्रकाशस्वरूप, आंत व बाहेर सर्वत्र भरलेला, कलेहून निराळा व ज्याचा आश्रय निश्चल आहे असें परमात्म्याचें स्वरूप आहे. ॥ २४ ॥

य आत्मा चिन्मयः स्वच्छः प्रबुद्धोऽपचयच्युतः ॥
हेयग्राह्योज्झितो देशकालजात्याद्यसङ्गतः ॥२५॥

य इति । चिन्मयश्चिद्रूपः स्वच्छः निर्मलः प्रबुद्धो ज्ञानरूपः। अपचयच्युतः क्षयरहितः । हेयग्राह्याभ्यामुज्झितस्त्यक्तः देशकालजात्यादिभिरसङ्गतः असंबद्धो यः स आत्मा ॥२५॥

चित्स्वरूप, निर्मल, ज्ञानस्वरूप, ज्याचा केव्हांही क्षय नाहीं, त्याग व स्वीकार या दोहोंहूनही निराळा, देश काल जाति इत्यादिकांनीं जो युक्त नाहीं, तो आत्मा समजावा. ॥ २५ ॥

ब्रह्माण्डे च यथा वायुः सर्वभूतगतस्तथा ॥
स एव भगवानात्मा तनुमुक्तो व्यवस्थितः ॥२६॥

ब्रह्माण्ड इति । यथा ब्रह्माण्डवायुः सर्वेषु भूतेषु गतः ।

तथा सर्वभूतगतोऽपि तनुमुक्तोऽसङ्गी स्थितः "असंगो ह्ययं पुरुष" इति श्रुतेः स आत्मा ॥ २६ ॥

या ब्रह्माण्डामध्यें जसा वायु सर्व भूतांचे ठायीं आहे त्याप्रमाणें आत्मा सर्वत्र असून कोठेंही लिप्त नाहीं. कारण हा पुरुष ह्म० आत्मा असंगी आहे अशी श्रुति आहे. ॥ २६ ॥

एवं चिद्गगनाभोगे भूषणे व्योम्नि भास्करे ॥
धराविवरकोशस्था सैव चित्कीटकोदरे ॥ २७ ॥

एवमिति । चिदम्बराभोगे आभरणे व्योम्नि रवौ धरायां विवरकोशे पाताले या चित् सैव कीटकोदरे सामान्यकीटकमध्ये । "समो मशके समो नाग" इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

याप्रमाणें आकाशामध्यें, आभरणामध्यें, व सूर्याचे ठिकाणीं व पृथ्वींत जी चित् ह्मणजे प्रकाश आहे तोच प्रकाश साधारण कीट ह्मणजे जंतूचे ठिकाणीं आहे. कारण आत्मा मशक व हत्ती यांचे ठिकाणीं सारखा आहे असें आत्मस्वरूप श्रुतीनें वर्णिलें आहे. ॥ २७ ॥

न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मैवाऽस्ति निरन्तरम् ॥
नैकमस्ति न च द्वैतं संविस्फारं विजृम्भते ॥ २८ ॥

न बन्ध इति । बन्धमोक्षैकत्वद्वैतानि न सन्ति कल्पितत्वात् । किंतर्हि विस्फारं सच्चिद्रूपं ब्रह्मैवाऽस्ति । तदेव च विजृम्भते । प्रकाशते ॥ २८ ॥

बंध नाहीं व मोक्षही नाहीं कारण ते सर्व काल्पनीक आहेत. तर सत् चित् स्वरूप जें ब्रह्म तें निरंतर आहे व तेंच प्रकाशतें. ॥ २८ ॥

ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरंपरा ॥

ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छत्रुर्ब्रह्म मन्मित्रबान्धवाः ॥ २९ ॥

ब्रह्मेति। चिज्ज्ञानं भुवनं लोकः। भूतपरंपरा जंतुश्रेणिः। मम शत्रुर्देवदत्तादिः मम मित्राणि बान्धवाश्च अहं च सर्वं ब्रह्मैवेत्यवधार्यं। एकस्मिन्निर्मले येनपदे परमपावने संश्रिता चित्तविश्रान्तिर्मृत्युस्तन्न जिघांसति ॥ २९ ॥

आतां भावनाप्रकार सांगतात. चित् ह्मणजे ज्ञान भुवनं ह्मणजे लोक, प्राणिपरंपरा, माझे शत्रु आणि मित्र व मी हीं सर्व ब्रह्म आहेत असा निश्चय करावा. ज्यानें निर्मल, व पवित्र अशा ब्रह्मपदीं चित्ताची विश्रान्ति केली त्याला मृत्युही मारीत नाहीं. ॥ २९ ॥

चिच्चेत्यकलनाबन्धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते ॥
चिच्चेत्याखिलमात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ॥ ३० ॥

चिदिति। चिच्चेत्यकल्पना भास्यभासककल्पनैव बन्धः तन्मुक्तिः चिच्चेत्याभाव एव मुक्तिः। यतस्तत्सर्वमात्मैवेति सर्व शास्त्रसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

हा भास्य व हा भासक अशा कल्पनेनें ह्मणजे द्वैतबुद्धीनें बंध प्राप्त होतो, व त्या द्वैतबुद्धित्यागानें मोक्ष प्राप्त होतो. ह्मणून सर्व आत्मस्वरूप असून भेद नाहीं अशा बुद्धीनें मुक्त व्हावें. व असाच सर्व शास्त्रांचा सिद्धांतही आहे. ॥ ३० ॥

चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ॥
चित्त्वं चिदहमेवेति लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ ३१ ॥

चिदिति। इह चिदस्ति इदं विश्वं अहं च त्वं लोकाश्च चिदेवेति संग्रहः सिद्धांतः ॥ ३१ ॥

हें सर्व चित् आहे. हें विश्व, मी, तूं व सर्व लोक हे चित्स्वरूप आहेत असाच सिद्धांत आहे. ॥ ३१ ॥

यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं यच्चान्यतो भाति न चान्यदस्ति ॥ स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवला ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषा विकल्पः ॥ ३२ ॥

इति लघुयोगवासिष्ठसारे नवमं प्रकरणम्

यदस्ति यद्भाति तदात्मस्वरूपमेव । तदतिरिक्तं यद्भाति तन्नास्त्येव केवला स्वभावसंविदेव प्रतिभाति । इदं ग्राह्यमयं ग्रहीतेति विकल्पो मिथ्यैवावधार्यं ॥ ३२ ॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारे आत्मनिरूपणं नाम नवमं प्रकरणम्

आतां जे आहे व जें भासतें तें सर्व आत्मस्वरूप आहे. त्याहून निराळें जें भासतें तें खोटें आहे. केवळ स्वभावसंवित् ह्मणजे ज्ञानच भासमान होतें हें ग्राह्य व हा गृहणकर्ता हा जो विकल्प आहे तो मिथ्या आहे. ॥ ३२ ॥ इति नवम प्रकरणम् ॥

अथ निर्वाणप्रकरणं दशमम्

वासिष्ठ उवाच ॥ दृश्यदर्शनसंबंधान्न भवेत्परमं सुखम् ॥ तदेवैकान्तसंचिन्त्यमनोनाशः परं पदम् ॥ १ ॥

इदानीं जीवन्मुक्तिं निरूपयति । वसिष्ठ उवाच । दृश्यदर्शनसंबन्धादिन्द्रियविषयसंबन्धान्न परमं सुखं जायते । एकांतसंचिंत्यब्रह्माहमिति ज्ञानेन यो मनोनाशस्तदेव परं सुखं पदम् ॥ १ ॥

आतां जीवन्मुक्ति कशी ती सांगतात. वसिष्ठ ह्मणतात, हे रामा, इंद्रियें व त्यांचे विषय ह्यांच्या संबंधानें सुखप्राप्ति नाहीं तर एकांतीं ब्रह्मचिंतन केल्यानें ह्मणजे मी ब्रह्मस्वरूप आहे अशा ज्ञानानें

जो मनाचा नाश करणें तेंच परम सुखस्थान आहे असें समजावें. ॥ १ ॥

दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमा ॥
दृश्यसंवालितो बन्धस्तन्मुक्त्या मुक्तिरुच्यते ॥ २ ॥

दृश्येति। विषयेन्द्रियसंबन्धे याऽनुत्तमा सुखसंवित्सैव दृश्यसंबन्धसंवलितः दृश्यसंबधभावयुक्तोबन्धः । तन्मुक्त्या दृश्यसंबन्धाऽभावे केवलं सुखभावं मुक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

आतां वर सांगितलेला जो इंद्रियें व त्यांचे विषय ह्यांचा संबंध यांतच जें सुख मानणें ह्याचेंच नांव बंध व त्या संबंधाचा त्याग करणें ह्याचें नांव मुक्ति असें आहे. ॥ २ ॥

शुद्धं सदसतोर्मध्ये पदं लब्ध्वावलम्ब्य तत् ॥
सबात्याभ्यन्तरं विश्वं मा गृहाण विमुञ्चमा॥ ३॥

शुद्धमिति । सदसतोरजडाजडयोर्मध्येवर्तमानं शुद्धं पदमवलंब्य सबाह्याभ्यंतरं विश्वं मा गृहाण मा वा विमुञ्च। विश्वं कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सत् आणि असत् ह्मणजे जड आणि अजड यांमध्यें जें शुद्धपद त्याचें अवलंबन करून अंतर्बाह्य जें विश्व त्याचें ग्रहण करूं नको व त्यागही करूं नको ह्मणजे कालत्रयीं विश्व नाहीं असें समज व सर्वत्र ब्रह्मबुद्धीचें अवलंबन असूंदे. ॥ ३ ॥

जडाजडदृशोर्मध्ये यत्तत्वं पारमार्थिकम् ॥
अनन्ताकाशहृदयं तत्सदाश्रय सर्वदा ॥ ४ ॥

जडेति। जडाजडज्ञानयोर्मध्ये यत्पारमार्थिकं तत्त्वमनंतमाकाशवद्धृदयमयते प्राप्नोति। एत्तादृशं व्यापकं सच्छुद्धं तत्वं सर्वदा आश्रय ॥ ४ ॥

आतां वर सांगितलेल्या जड व अजड ज्ञानामध्यें जें पारमार्थिक ज्ञान आहे त्याचा आश्रय करून सत्, शुद्ध, असें जें तत्व त्याचाही आश्रय कर. ॥ ४ ॥

द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताऽनुबन्ध इत्यभिधीयते ॥
द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ॥ ५ ॥

द्रष्टुरिति । द्रष्टुर्दृश्यस्य या सत्तासंबन्धस्तद्वशाद्द्रष्टा बद्धः तदभावे विमुच्यते ॥ ५ ॥

दृश्य आणि द्रष्टा यांचा जो आस्तित्वरूपी संबंध तोच बंध समजावा. व तेणेंकरूनच द्रष्टा बद्ध होतो. आणि त्याच्या अभावानें मुक्तही होतो करितां दृश्य आणि द्रष्टा भिन्न आहेत असें मानूं नको. ॥ ५ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ॥
दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ ६ ॥

द्रष्टृदर्शनेति । द्रष्टा दर्शनं दृश्यमेतानि त्रीणि वासनया सह त्यक्त्वा दर्शनं प्रथममाभासते । येन तादृशमात्मानं वयमुपास्महे ॥ ६ ॥

आतां द्रष्टा, दर्शन व दृश्य या तिघांचा वासनेसह त्याग करून प्रथम ज्याचें दर्शन होतें असा जो आत्मा त्याची आह्मी उपासना करितों. ॥ ६ ॥

द्वयोर्मध्ये गतं नित्यमस्ति नास्तीतिपक्षयोः ॥
प्रकाशकं प्रकाशानामात्मानं समुपास्महे ॥ ७ ॥

द्वयोरिति । अस्ति नास्तीति पक्षद्वयोर्जडाजडयोर्मध्ये गतं प्रकाशानां सूर्यादीनां प्रकाशमात्मानं समुपास्महे । य आदित्यस्तपतीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

अस्ति व नास्ति या दोन पक्षाच्या ह्मणजे जड आणि अजड यांच्या मध्यें असून सत्य, ज्ञान, इत्यादिकांना प्रकाशक जो आत्मा त्याची आह्मी उपासना करितों. कारण जो आदित्य ह्मणजे सूर्य जो उजेड करितो तो त्या आत्म्याच्याच प्रकाशानें आहे अशा बद्दल श्रुतिप्रमाण आहे. ॥ ७ ॥

निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते ॥
तं भावं भावयन्साक्षादक्षयानन्दमश्नुते ॥ ८ ॥

निद्रेति । जाग्रदवस्थान्ते निद्रारंभे यो भाव उपजायते तं भावं भावयन् अक्षयमानन्दं सदाऽश्नुते ॥ ८॥

निद्रेच्या अगोदर व जागराच्या अंतीं जो भाव उत्पन्न होतो त्याचें ध्यान करून ह्म० त्या अवस्थाविशिष्टाचें ध्यान करून प्राणी अक्षय आनंदाला भोगतो. ह्मणजे आत्म्याला वर लिहिलेल्या अवस्थांचा अभाव आहे. ॥ ८ ॥

प्रशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ॥
जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥९॥

प्रशान्तेति । प्रशान्ताः सर्वे संकल्पा यस्या ईदृशी शिलावत् निर्व्यापारा जाग्रन्निद्राहीना या स्थितिः सा स्वरूपस्थितिः ॥ ९ ॥

आतां स्वरूपस्थिति सांगतात. जीमध्यें सर्व संकल्प शान्त झाले आहेत, व जी शिलेप्रमाणें स्थिर स्थितीला पावलेली आणि जाग्रदवस्था व निद्रावस्था याहून निराळी ती स्वरूपावस्था समजावी. ॥ ९ ॥

जडतां वर्जयित्वैकां शिला या हृदयं च यत् ॥
अमनस्कं महाबाहो तन्मयोभव सर्वदा ॥ १० ॥

जडतामिति । जडतावर्जने या शिलावदवस्थितिः । हे महावाहो रघुनाथ मनो व्यापारहीनं सर्वदा तन्मयोभव ॥ १० ॥

हे रामा, तूं मनोव्यापार रहित होऊन दगडांतील जडत्वाचा परित्याग करून जी स्थिर अवस्था राहते त्या अवस्थेनें युक्त असा निरंतर रहा. ॥ १० ॥

सत्यानन्दचिदाकाशस्वरूपः परमेश्वरः ॥
मृद्भाजनेषु मृत्सा च सर्वत्रास्त्यपृथक् स्थितिः ॥११॥

सत्येति । सत्यः आनंदः चिद्रूपः आकाशतुल्यः परमेश्वरः सर्वत्र अपृथक स्थितिरस्ति । मृत्पात्रे मृत्तिकावत ॥ ११ ॥

सत्य, आनंद, चिद्रूप, आकाशतुल्य असा परमात्मा सर्वत्र अपृथक अवस्थेनें आहे. जशी मृत्तिका मृत्तिकापात्रांचे ठिकाणीं एकच आहे त्याप्रमाणें. ॥ ११ ॥

अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ॥
चिदेकार्णव एकोयं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥१२॥

अपारेति । न विद्यते पारावारो तीरं यस्यास्तादृशी विस्तारा या संवित्तदेव सलिलं तद्वत् वल्गनैश्चिदेकार्णव एवायमेक आत्मा विजृम्भते ॥ १२ ॥

अनंत अशी जी संवित् ह्मणजे ज्ञान तिनें युक्त जो चिद्रूपी समुद्र त्याचे ठिकाणीं एक आत्माच प्रकाशरूपानें आहे दुसरें कांहीं नाहीं. ॥ १२ ॥

भरिताशेषदिक्कुञ्जमनन्ताकाशनिर्भरम् ॥
एकवस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाम्बुधिः ॥१३॥

भरितेति । भरिता व्याप्ता अशेषा दिशः कुंजाश्च येनेदृशमनन्तमाकाशवन्निर्भरं व्यापकं चिन्मात्रमेकं सजातियविजा-

तियस्वगतभेदरहितं वस्त्वेव जगत् । यथाम्बुधेः वाः जलमेव ॥ १३ ॥

ज्यानें सर्व दिशा व्यापिल्या आहेत असें, अनंत व आकाशाप्रमाणें व्यापक असें चिद्रूपच हें सर्व जगत् आहे. जसा समुद्र ह्मणजे जलच आहे त्याप्रमाणें जगत् चिद्रूप आहे. ॥ १३ ॥

निरंशत्वाद्विभुत्वाच्च तथानश्वरभावतः ॥
ब्रह्मव्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकं॥१४॥

निरंशेति । निरंशत्वाद्विभुत्वाद्व्यापकत्वादनश्वरत्वाच्च पुनर्न ब्रम्हणोम्बरस्य च नास्ति भेदः । परन्तु ब्रह्मणश्चैतन्यमधिकं नभस्तु जडमित्यर्थः ॥ १४ ॥

निरंशत्वानें किंवा व्यापकत्वानें किंवा अनश्वरत्वानें ब्रह्मामध्यें व आकाशामध्यें मुळीच भेद नाहीं. परंतु ब्रह्मामध्यें चैतन्य हा अधिक धर्म आहे तो आकाशामध्यें नसून शिवाय जडत्व आहे. ॥ १४ ॥

निस्तरङ्गोतिगम्भीरः सान्द्रानन्दसुधार्णवः ॥
माधुर्यैकरसाधार एक एवास्ति सर्वतः ॥ १५ ॥

निस्तरङ्ग इति । ईदृशो आत्मा एक एव सर्वतोऽस्ति । कीदृशः निस्तरंगः स्थिरः अत्यन्तगभीरः । सान्द्रानन्द एव सुधा तस्या अर्णवः । माधुर्यानंद एवैकरसस्तदाश्रयः ॥ १५ ॥

आत्मा, स्थिर, अत्यंत गंभीर, सांद्रानंद हीच जी सुधा तिचा समुद्र व माधुर्यानंद हाच रस त्याला आश्रय असा आहे. ॥ १५ ॥

समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेति मागतम् ॥
अहमन्य इदं चान्यादित्यखडं न खडय ॥१६॥

समस्तमिति । इदं दृश्यं जगत्समस्तं ब्रह्मैवात्मैव । ततोहमन्य इदं जगच्चान्यदित्यखडं ब्रह्मरूपं मा खंडय ॥ १६ ॥

हें जें संपूर्ण जगत् दिसतें तें निश्चयानें ब्रह्मच आहे ह्मणजे आत्मस्वरूप आहे ह्मणून मी व हें जगत् निराळें आहे असें मानीत नाहीं तर एकच आहे असें मानतों. ॥ १६ ॥

यदैव ब्रह्मणो रूपं ततं बुद्धमखण्डितम् ॥
तदा विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतां गतः ॥१७॥

यदैवेति । ततं व्याप्तमखण्डितं ब्रह्मरूपं यदैव बुद्धं तदैव विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतां गतो भवति । ब्रह्मैव भातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

जेव्हां हें ब्रह्मस्वरूप व्यापक आहे असें जाणिलें जाईल तेव्हांच हा विस्तीर्ण संसार परमेश्वराच्या ठिकाणीं लीन होतो ह्मणजे एकच ब्रह्म आहे असा बुद्धीचा निश्चय होतो. ॥ १७ ॥

समस्तमेव ब्रह्मेति भाविते ब्रह्म वै पुमान् ॥
पीतेऽमृतेऽमृतमयः कोनाम न भवेदिति ॥ १८ ॥

समस्तमिति । सर्वं ब्रह्मेति भाविते पुमान ब्रह्मैव भवेत् । यथा अमृते पीते सति को नाम पुरुषोमृतमयो न भवेत ॥१८॥

सर्व ब्रह्म आहे अशा भावनेनें ती भावना करणारा ब्रह्मस्वरूप होतो. अमृत प्राशन केलें असतां कोण अमृतमय होणार नाहीं तर होईलच त्याप्रमाणें तो ब्रह्ममय होईलच. ॥ १८ ॥

भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात् ॥
नोचेद्बह्वपि संप्रोक्तं त्वयि भस्मनि हूयते ॥ १९ ॥

भव्य इति । यदि त्वं भव्योऽसि ब्रह्मज्ञोऽसि तर्हि ब्रह्मनिश्चयात्सर्वं प्राप्नोषि । नोचेद्बह्वप्युक्तं भस्मनि होमवन्मिथ्यैव वृथैव ॥ १९ ॥

जर तूं ब्रह्मज्ञ होसील तर त्या ज्ञानापासून तुला सर्व प्राप्ति

होईल. नाहीं तर जसें भस्मामध्यें हवन करणें व्यर्थ होतें तसा तुझे ठिकाणीं पुष्कळ बोध केला तरी तो व्यर्थ आहे. ॥ १९ ॥

अपि विज्ञाततत्वेन तदाभ्यस्यमिदं सदा ॥
न नाम मात्रात्कतकफलमम्बुप्रसादकम् ॥ २० ॥

अपीति । विज्ञाततत्वेनापीदमेव सदाभ्यस्यं अहं ब्रह्मास्मीति । तत्र दृष्टांतमाह कतकफलं नाम मात्रे गृहीते सति जलप्रसादकं न भवति ॥ २० ॥

आतां तत्व ज्ञान झालें तरी "अहं ब्रह्मास्मि" ह्मणजे मीच ब्रह्म आहें असा निरंतर अभ्यास पाहिजे. केवळ शाब्दिक ज्ञान उपयोगी नाहीं. जसें कतकवृक्षाचें फल गढूळ पाणी शुद्ध करितें परंतु केवळ फलाच्या नामोच्चारणानें उदकाची शुद्धि होत नाहीं त्याप्रमाणें ॥२०॥

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥
इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥२१॥

अहमिति । वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माहमेव निश्चितः मुक्तः । तदभावे बद्ध एव नरः ॥ २१ ॥

ज्याला वासुदेव ह्मणतात, व ज्याचा नाश नाहीं असें जे ब्रह्म तेंच मी आहें असा निश्चय झाला असतां मनुष्य मुक्त होतो व निश्चय झाला नाहीं तर बद्धच रहातो ॥२१॥

नेति नेतीति नेतीति शेषितं यत्परं पदम् ॥
निराकर्तुमशक्यत्वात्तदस्मीति सुखी भव ॥ २२ ॥

नेति नेतीति । नेतीत्यादि व्यवहारनिषेधे यदवधिभूतं तदहमस्मीति ज्ञात्वा सुखी भव ॥ २२ ॥

नाहीं नाहीं नाहीं असा जो व्यवहारनिषेध त्याला अवधिभूत

जें कांहीं शेष तें मी आहें असें जाणून सुखी हो ह्म०मी ब्रह्मस्वरूप आहे असें जाणून आनंदानें रहावें ॥२२॥

आत्मानं सततं ब्रह्म विद्धि चैकं निरन्तरम् ॥
अहं ध्याता परं ध्येयमखण्डं खण्डसे कथम् ॥ २३ ॥

आत्मानमिति । निरन्तरं ब्रह्मैवात्मानं जानीयात् । अखण्डं ब्रह्म ध्यातृध्येयभावनेन कथं खण्डयसि ॥ २३ ॥

आत्मा ह्मणजे ब्रह्म आहे असे निरंतर जाणावें मग मी ध्याता व तें ध्येय हा भाग कसा राहील व असा भेद तूं तरी कसा करशील. तात्पर्य आत्मा आणि ब्रह्म हीं अभेदानें आहेत. ॥ २३ ॥

सोऽहंचिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ॥
ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥ २४ ॥

सोऽहमिति । चिन्मात्रं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणं ध्यानं तस्य विस्मरणं समाधिः ॥ २४ ॥

आतां ध्यान व धारणा कोणाला ह्मणावें तें सांगतात. चिन्मात्र जें ब्रह्म तेंच मी आहें असें निरंतर स्मरण करणें ह्याचें नांव ध्यान व त्या ध्यानाचें विस्मरण होणें ह्याचें नांव समाधि. ॥२४॥

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ॥
संप्रज्ञातसमाधिः स्याज्ज्ञानाभ्यासप्रकर्षतः ॥२५॥

ब्रह्माकारेति । ज्ञानाभ्यासातिशयेन अहंकारं विना यो ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहः स एव संप्रज्ञातसमाधिः ॥ २५ ॥

आतां संप्रज्ञात समाधि सांगतात. अति ज्ञानाभ्यासानें अहंकाररहित जो ब्रह्माकार मनोवृत्तीचा प्रवाह त्यालाच संप्रज्ञातसमाधि ह्मणावें. ॥ २५ ॥

कल्पान्तवायवो वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः ॥
तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥२६ ॥

कल्पान्तेति । कल्पान्तवायुषु प्रवहत्सु समुद्रेष्वेकत्वं गतेषु द्वादशादित्येषु तपत्स्वापि निर्मनसो ब्रह्मविदः क्षतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रलयकालचा वायु जरी वहाला तरी वाहूंदे, सर्व समुद्र एकत्र झाले तरी होऊंदेत, द्वादश आदित्य प्रकाशले तरी प्रकाशूंदेत, तथापि ब्रह्मवेत्याला त्याजबद्दल कांहीं क्षति ह्म० कर्तव्य नाहीं ॥ २६॥

या चितिः सर्वभूतानामुदयव्ययसाक्षिणी ॥
तां चितिं पश्यतावस्थां पूर्णानन्दघनामृताम् ॥२७॥

या चितिरिति । सर्वभूतानामुत्पत्तिनाशसाक्षिभूता या चितिः पूर्णानंदव्याप्तां तां चितिरूपामवस्थां पश्यन विचारयत ॥ २७ ॥

जी चिति ह्मणजे चैतन्य सर्व भूतमात्रांचे उत्पत्ति व नाशाबद्दल साक्षी आहे व जी पूर्णानंदानें व्याप्त आहे त्या चितिरूपावस्थेचा निरंतर विचार करावा. ॥ २७ ॥

मनोदृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित्सचराचरम् ॥
मनसो ह्युन्मनीभावाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ २८ ॥

मन इति । सचराचरं यत्किंचित् जगत्तन्मनोमात्रविलसितं तस्मान्मनस उन्मनीभावाद्ब्रह्मभावनाद्द्वैतं नास्त्येव ॥२८॥

हें संपूर्ण चराचर जगत् केवल मनाचे तरंगानें भासतें, वस्तुतः सर्व मिथ्या आहे. करितां त्या मानससंकल्पाचा नाश केला असतां ब्रह्मभावानें सर्व अद्वैत आहे दुसरी वस्तु नाहीं, व जी दिसते तो सर्व मनोविकार आहे करितां त्या विकाराचा त्याग करावा ह्मणजे ब्रह्मच आहे. ॥२८ ॥

यदस्पन्दं शिवं शान्तं यस्यान्तर्जगतः स्थितिः ॥
स्पन्दास्पन्दविलासात्मा स एकोत्राचिदाकृतिः ॥२९॥

यदिति । यदस्पन्दं निष्कम्पं शिवं शान्तं तन्मध्ये विश्वस्य स्थितिः । स चराचरविलासरूपश्चिदात्मा स एक एव ॥ २९ ॥

जो कंपरहित, कल्याणकारक, शांत, व ज्यामध्यें सर्व जगताची स्थिति आहे, असा जो चराचर विलासरूप व चित्स्वरूप आत्मा तो एकच आहे. ॥ २९ ॥

अहिर्निल्वयनीमहिरात्मतया जगृहे परिमोक्षणतस्तुपुरा ॥ परिमुच्य तु तामुरगः स्वबिले न निरीक्षत आत्मतया न पुनः ॥३०॥

अहीति । अहिः सर्पः स हि निल्वयनीं स्वकंचुकं मोचनात्पुरा प्रथमं आत्मतया स्वकीयत्वेन जगृहे । उरगः सर्पस्तां स्वबिले त्यक्त्वा पुनरात्मत्वेन नावलोकते । इयमहमिति न वेत्ति । तथा ज्ञानी देहमिति भावः ॥३० ॥

जसा सर्प आपली कात टाकण्यापूर्वी ती आपली असें मानतो व टाकल्या नंतर ती आपली ह्मणत नाहीं व प्रेमही करीत नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञानी ज्ञानप्राप्ति झाल्यामुळें देहावर ममता ठेवीत नाहीं. ॥ ३० ॥

दोषबुध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते ॥
गुणबुध्या च विहितं न करोति यथाऽर्भकः॥३१॥

दोषेति । उभयातीतो गुणदोषहीनो ब्रह्मस्वभावत एव निषेधात्पापाचरणान्निवर्तते नतु दोषबुध्या इदं पापं मया न कार्यमिति बुध्या तु न निवर्तते । किंच । ज्ञानी विहितं

स्नानसंध्यादिकं च करोत्येव । नतु गुणबुध्या । इदं ममावश्यकं इति तु न करोति स्वभावतो ज्ञानी विहितं करोति निषिद्धाच्च निवर्तते । ईदृशो ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्ञान्याचा स्वभाव वर्णन करितात. जसा बालक कोणतेंहि कर्म गुण व दोष या बुद्धीनें करीत नाहीं त्याप्रमाणें गुण व दोषरहित असा ज्ञानी स्वभावानेंच पापाचरणापासून निराळा रहातो. हा दोष लागेल या बुद्धीनें निराळा होतो असें नाहीं. बरें जें पुण्यकर्म करितो तेंहीं हें केलें असतां मला पुण्य लागेल या बुद्धीनें नाहीं तर स्वभावानेंच तसें करितो. ॥ ३१ ॥

अनुत्कीर्णा यथा स्तम्भे संस्थिता शालभञ्जिका ॥
तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदम् ॥ ३२ ॥

अनुत्कीर्णेति । यथा अनुत्कीर्णा अलिखितापि शालभञ्जिका पुत्तली स्तंभे स्थितेव असती कथं लिखेत । तथा विश्वमविद्यमानमपि ब्रह्मणि स्थितं तेन विश्वेन हीनं तत्पदं नास्ति ॥ ३२ ॥

जसें अनुत्कीर्ण ह्मणजे न लिहिलेली तसवीर स्तंभाचे ठिकाणीं आहे असी मानली पाहिजे कारण मुळींच नाहीं तर ती लिहील तरी कशी? त्याप्रमाणें हें विश्व जरी नाहीं तरी ब्रह्माचे ठिकाणीं आहे असें सिद्ध होतें. शिवाय त्या विश्वानें हीन असें ब्रह्मपदच नाहीं करितां तें आहे असें मानलें पाहिजे. ॥ ३२ ॥

यथा न पुत्रिकाशून्यः स्तम्भोनुत्कीर्णपुत्रिकः ॥
तथा भान्तं जगद्ब्रह्म तन्न शून्यपदं गतम् ॥ ३३ ॥

यथेति । एक एवार्थः ॥ ३३ ॥

जसा चित्रावांचून स्तंभ नाहीं तसें भासमान जगतावांचून ब्रह्मपदच नाहीं. ॥ ३३ ॥

सौम्याम्भसि यथा वीचिर्न चास्ति न च नास्ति च ॥
तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतम् ॥ ३४ ॥

इति लघु योगवासिष्ठसारे दशमं प्रकरणम् ॥१०॥

सौम्येति । सौम्ये स्थिरे जले यथा वीचिरस्ति नास्ति च । तथेदं जगद्ब्रह्मणि अस्ति नास्ति च । अज्ञानदशायामस्ति । ज्ञानदशायां नास्तीत्यर्थः । तेनेदं ब्रह्म शून्याशून्यं पदं गतं । जगता हीनं सहितं चेत्यर्थः । व्यावहारिकतात्विकदशाभ्यामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीलघुयोगवासिष्ठसारविवरणे महीधरकृते शून्याशून्यपदं गतं नाम दशमं प्रकरणम् ॥ १० ॥

स्थिर उदकामध्यें जशा लाटा आहेत व नाहींत. त्याप्रमाणें हें जगत् ब्रह्माचे ठिकाणीं आहे व नाहीं असें आहे. ह्मणजे अज्ञानावस्थेंत आहे व ज्ञानावस्थेंत नाहीं. तेव्हां व्यवहारपक्षीं आहे व तत्वज्ञानपक्षीं नाहीं. ॥ ३४ ॥ इति लघुयोगवासिष्ठसारांतील दहावें प्रकरण समाप्त झालें.

प्राकृत पुस्तकें.

याज्ञवल्क्यस्मृति व्यवहाराध्याय प्राकृतभाषान्तरसहित—मूल-श्लोक मिताक्षरा टीका आणि दोहोंचीं निरनिराळीं भाषान्तरें उत्तम टाइपांनीं जाड कागदांवर रायल अष्टपत्री सांच्यानें छापलेलें व जाड पुठ्यानें बांधलेलें बुक्. किं. रु. ६ ट. ६ आणे.

श्रीमद्भगवद्गीता.—भाषाविवृति—मराठी भाषांतर—सहित. द्वितीयावृत्ति. वेदांतशास्त्रज्ञ विद्वन्मान्य रघुनाथ शास्त्री पर्वते ह्यांनीं, शांकरभाष्यादि अनेक संस्कृत आणि महाराष्ट्र टीकांच्या आधारानें तयार केलेली. ही आवृत्ति शुद्ध करून उत्तम कागदावर मोठ्या अक्षरानें पुस्तक छापून तयार आहे. किं. रु. ४ ट. ५ आणे.

बाणकादंबरी—भाग पहिला, गोडबोलेकृत. किं. १।॥ आ.
भाग दुसरा, की० बा० गुर्जरकृत. किं. १४ आ०

उदारदामोदरनाटक.—दक्षिणाप्राईज् कमिटीनें पसंत करून बक्षीस दिलेलें. ह्यांत, मंगळवेढे येथील भक्त दामाजीपंत यांचें चरित्र वर्णन केलें आहे. किं. रु. १। टपालखर्च पडणार नाहीं.

सार्थ सत्यनारायणकथा पूजासहित.

उत्तम टाइपांनीं सुशोभित छापलेली पोथी. किं. ६ आ०. ट. १ आ०.

सार्थरामगीता—मूलश्लोक, संस्कृत टीका, वामनी समश्लोकी आणि मराठी भाषांतरासहित. किं. ८ आणे. ट. १ आणा.

विवाहविधिचंद्रिका—ऋग्वेदआश्वलायनाविवाहप्रयोगाचें मराठी भाषांतर; मंत्र व भाष्य ह्यांसहित. किं. १२ आणे. ट. १ आणा.

सार्थशिवगीता.—अध्याय १८. वर श्लोक व खालीं शुद्ध मराठी भाषांतर. खिशांत रहाणारें, उत्तम टाइपांनीं छापलेलें रेशमी बुक् किं. १ रु. ट. २ आणे.